

ZAŁĄCZNIK Z1
DO PROJEKTU PROGRAMU STRATEGICZNEGO BŁĘKITNY SAN

DIAGNOZA STANU ROZWOJU OBSZARU BŁĘKITNY SAN

PAWEŁ CHURSKI

Uniwersytet im. Adama Mickiewicza w
Poznaniu

Instytut Geografii Społeczno-Ekonomicznej i
Gospodarki Przestrzennej
Zakład Analizy Regionalnej

ANDRZEJ MISZCZUK

Uniwersytet Warszawski

Centrum Europejskich
Studiów Regionalnych i Lokalnych EUROREG
Uniwersytet Marii Skłodowskiej-Curie
Zakład Geografii Społeczno-Ekonomicznej

Rzeszów, listopad 2013

PODKARPACKIE
przestrzeń otwarta

Opracowanie dla Urzędu Marszałkowskiego Województwa Podkarpackiego w Rzeszowie
oraz samorządów lokalnych województwa podkarpackiego położonych wzdłuż biegu rzeki San

Na okładce wykorzystano zdjęcia pochodzące z ogólnie dostępnych portali internetowych.

Recenzent: prof. dr hab. Tomasz Komornicki

Autorzy:

Prof. nzw. dr hab. Paweł Churski

Uniwersytet im. Adama Mickiewicza w Poznaniu
Wydział Nauk Geograficznych i Geologicznych
Instytut Geografii Społeczno-Ekonomicznej i Gospodarki Przestrzennej
Zakład Analizy Regionalnej

ul. Dziegielowa 27, 61-680 Poznań
e-mail: chur@amu.edu.pl
<http://www.churski.pl>
tel.: 61 829 61 35, fax: 61 829 61 27

Prof. nzw. dr hab. Andrzej Miszczuk

Uniwersytet Warszawski
Centrum Europejskich Studiów Regionalnych i Lokalnych (EUROREG)

ul. Krakowskie Przedmieście 30, 00-927 Warszawa
e-mail: a.miszczuk@uw.edu.pl
<http://www.euroreg.uw.edu.pl/pl/>
tel.: 22 826 16 54, fax: 22 826 21 68

Uniwersytet Marii Skłodowskiej-Curie
Wydział Nauk o Ziemi i Gospodarki Przestrzennej

Al. Kraśnicka 2 cd, 20-718 Lublin
e-mail: miszczuk.andrzej@gmail.com
<http://www.geografia.umcs.lublin.pl/ekonomiczna/>
tel.: 81 537 68 20, fax: 81 537 68 62

ISBN: 978-83-930742-2-8

Spis treści

WPROWADZENIE	4
1. Kapitał ludzki i społeczny	15
2. Gospodarka	29
3. Sytuacja finansowa samorządu lokalnego	40
4. Infrastruktura techniczna i dostępność przestrzenna	54
5. Ochrona środowiska i jej infrastruktura	61
6. Błękitny San w strukturze obszarów wzrostu i obszarów stagnacji gospodarczej w Polsce	68
PODSUMOWANIE – ANALIZA SWOT	70
LITERATURA	76
ZAŁĄCZNIK Najważniejsze Atrakcje Turystyczne Błękitnego Sanu (zestawienie Podkarpackiej Regionalnej Organizacji Turystycznej)	78

WPROWADZENIE

Diagnoza sytuacji społeczno-gospodarczej obszaru gmin Błękitnego Sanu stanowi podstawę określenia celu głównego, priorytetów, działań i przedsięwzięć strategicznych Programu Strategicznego Błękitny San (PSBS). Jej zakres obejmuje ocenę poziomu rozwoju społeczno-gospodarczego tego obszaru, co stanowi jedną z podstaw do sformułowania części kierunkowej Programu.

Obszar Błękitnego Sanu, w niniejszej diagnozie, składa się z 48 gmin położonych wzdłuż biegu rzeki San od południowo-wschodniego krańca województwa podkarpackiego po jego północno-zachodnie granice, których powierzchnia wynosi 6 732 km² (37,7% powierzchni województwa podkarpackiego) i które są zamieszkiwane przez 613 388 mieszkańców (28,8% ludności województwa podkarpackiego). Wartość wskaźnika gęstości zaludnienia tego obszaru kształtuje się na poziomie 91 osób/1km² (przy średniej dla województw podkarpackiego 119 osób/1km²), przy czym wykazuje ona duże zróżnicowanie, przy bardzo niskich wartościach w gminach bieszczadzkich po znaczący wzrost w dolnym biegu Sanu (patrz rycina 1). Gminy bieszczadzkie należą ponadto do jednostek samorządowych o najmniejszej liczbie mieszkańców w Polsce. Gmina Cisna pod tym względem jest najmniejszą gminą w kraju.

Sieć osadniczą obszaru Błękitnego Sanu tworzy 15 miast: Ustrzyki Dolne, Sanok, Zagórz, Lesko, Jarosław, Radymno, Sieniawa, Przemyśl, Dynów, Leżajsk, Nowa Sarzyna, Nisko, Rudnik nad Sanem, Ulanów i Stalowa Wola oraz 605 miejscowości (patrz tabela 1). Zgodnie ze *Strategią rozwoju województwa – Podkarpackie 2020*, rzeczywistymi biegunami wzrostu na analizowanym obszarze są miasta: Przemyśl, Stalowa Wola, Przeworsk-Jarosław oraz Sanok-Lesko. Potencjalnymi obszarami wzrostu aktywności gospodarczej, związanymi z rozprzestrzenieniem się i intensyfikacją oddziaływania wspomnianych biegunów są układy multipolarne: Przeworsk-Jarosław-Przemyśl, Sandomierz-Tarnobrzeg-Stalowa Wola oraz Sanok-Lesko-Ustrzyki Dolne.

W miastach obszaru objętego PSBS mieszka 286 061 osób (2012 r.), co oznacza, że wskaźnik urbanizacji na poziomie 46,6%, przewyższa średnią dla województwa podkarpackiego wynoszącą 41,4%, ale jest niższy od średniej krajowej – 60,7%. Dwoma największymi miastami analizowanego obszaru, położonymi na jego przeciwległych krańcach są: Przemyśl (64 276 mieszkańców) i Stalowa Wola (64 189). Ważną rolę odgrywają także dwa kolejne miasta, położone w południowo-wschodniej części województwa podkarpackiego, tj.: Jarosław (39 426) i Sanok (39 375). Wśród pozostałych miast, są dwa, których liczba ludności nie przekracza 5 tys. osób (Sieniawa, Ulanów), siedem – od 5 do 10 tys. (Dynów, Lesko, Nowa Sarzyna, Radymno, Rudnik nad

Sanem, Ustrzyki Dolne, Zagórz) oraz dwa – od 10 do 15 tys. (Leżajsk, Nisko). Można zatem stwierdzić, że miejski układ osadniczy Błękitnego Sanu ma charakter zrównoważony.

Tabela 1

Sieć osadnicza gmin Błękitnego Sanu

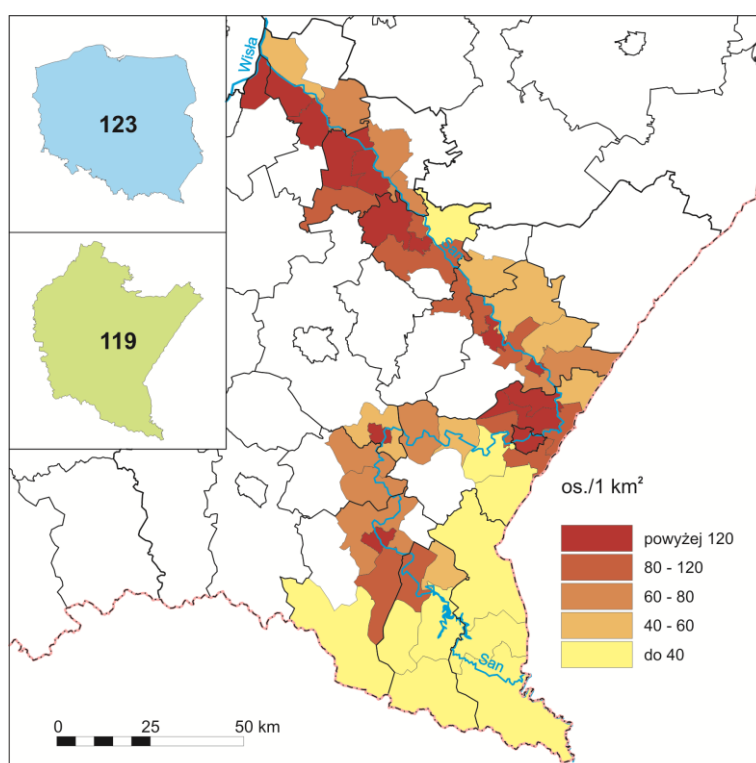
Gmina	Powierzchnia (w km ²)	Ludność (w os.)	Ludność miast (w os.)	Liczba miejscowości	Liczba sołectw
<i>POWIAT BIESZCZADZKI</i>					
gm. Czarna	185	2 414	0	17	7
gm. Lutowska	475	2 120	0	29	7
m. i gm. Ustrzyki Dolne	479	17 733	9 521	39	27
<i>POWIAT BRZOSZOWSKI</i>					
gm. Dydnia	130	8 185	0	15	13
gm. Nozdrzec	121	8 460	0	8	9
<i>POWIAT SANOCKI</i>					
m. Sanok	38	39 375	39 375	0	0
gm. Komańcza	456	5 061	0	30	15
gm. Sanok	232	17 627	0	32	31
m. i gm. Zagórz	160	13 064	5 100	13	11
<i>POWIAT LESKI</i>					
gm. Baligród	158	3 207	0	17	10
gm. Cisna	287	1 725	0	18	7
m. i gm. Lesko	111	11 561	5 674	14	14
gm. Olszanica	94	4 991	0	8	8
gm. Solina	185	5 344	0	24	16
<i>POWIAT JAROSŁAWSKI</i>					
m. Jarosław	35	39 426	39 426	0	0
m. Radymno	14	5 528	5 528	0	0
gm. Jarosław	113	13 082	0	14	13
gm. Laszki	138	6 989	0	14	14
gm. Radymno	182	11 476	0	22	19
gm. Wiązownica	245	11 466	0	15	12
<i>POWIAT PRZEMYSKI</i>					
gm. Dubiecko	154	9 521	0	17	17
gm. Fredropol	160	5 537	0	23	19
gm. Krasiczyn	124	5 052	0	14	15
gm. Krzywca	95	4 950	0	10	10
gm. Medyka	61	6 443	0	7	7
gm. Orły	70	8 760	0	15	13
gm. Przemyśl	108	10 109	0	17	16
gm. Stubno	89	4 065	0	9	8
gm. Żurawica	96	12 913	0	9	9
<i>POWIAT PRZEWORSKI</i>					
m. i gm. Sieniawa	128	7 043	2 198	9	9
gm. Tryńcza	70	8 307	0	10	9
<i>MIASTO NA PRAWACH POWIATU</i>					
m. Przemyśl	46	64 276	64 276	0	0
<i>POWIAT RZESZOWSKI</i>					
m. Dynów	25	6 195	6 195	0	0
gm. Dynów	118	7 042	0	9	9
<i>POWIAT LEŻAJSKI</i>					
m. Leżajsk,	21	14 448	14 448	0	0
gm. Kuryłówka,	142	5 744	0	10	10

Gmina	Powierzchnia (w km ²)	Ludność (w os.)	Ludność miast (w os.)	Liczba miejscowości	Liczba sołectw
gm. Leżajsk,	197	20 061	0	15	12
m. i gm. Nowa Sarzyna	144	21 740	6 287	10	11
<i>POWIAT NIŻAŃSKI</i>					
gm. Jeżowe	124	10 163	0	11	15
gm. Krzeszów	62	4 313	0	13	12
m. i gm. Nisko	142	22 477	15 479	6	6
m. i gm. Rudnik nad Sanem	79	10 343	6 883	2	4
m. i gm. Ulanów	119	8 660	1 482	13	13
<i>POWIAT STALOWOWOLSKI</i>					
m. Stalowa Wola	83	64 189	64 189	0	0
gm. Pysznica	147	10 367	0	9	10
gm. Radomyśl nad Sanem	134	7 413	0	17	16
gm. Zaleszany	87	10 919	0	13	13
<i>POWIAT TARNOBRZESKI</i>					
gm. Gorzyce	69	13 505	0	8	8
RAZEM Błękitny San	6732	61 3388	28 6061	605	504

Źródło: Opracowanie własne na BDL GUS.

Rycina 1

Gęstość zaludnienia gmin Błękitnego Sanu na tle województwa podkarpackiego i kraju

Źródło: Opracowanie własne.

Analizowane gminy wiejskie i miejsko-wiejskie (w części wiejskiej) podzielone są na 504 sołectwa, obejmujące 605 miejscowości, przy czym największa liczba sołectw

charakteryzuje gminę Sanok (31), a najmniejsza – miasto i gminę Rudnik nad Sanem (4). Średnia wielkość miejscowości położonej na terenach wiejskich obszaru Błękitnego Sanu wynosi 541, a sołectwa – 649. Największe rozproszenie i najmniejsza średnia wielkość miejscowości występuje wzdłuż górnego odcinka Sanu (Bieszczady). Zdecydowana koncentracja osadnictwa wiejskiego ma miejsce w dolnym biegu rzeki. I tak przykładowo w gminie Cisna, średnia wielkość miejscowości wynosi jedynie 96 osób, a w gminie Rudnik nad Sanem aż 1 730 mieszkańców.

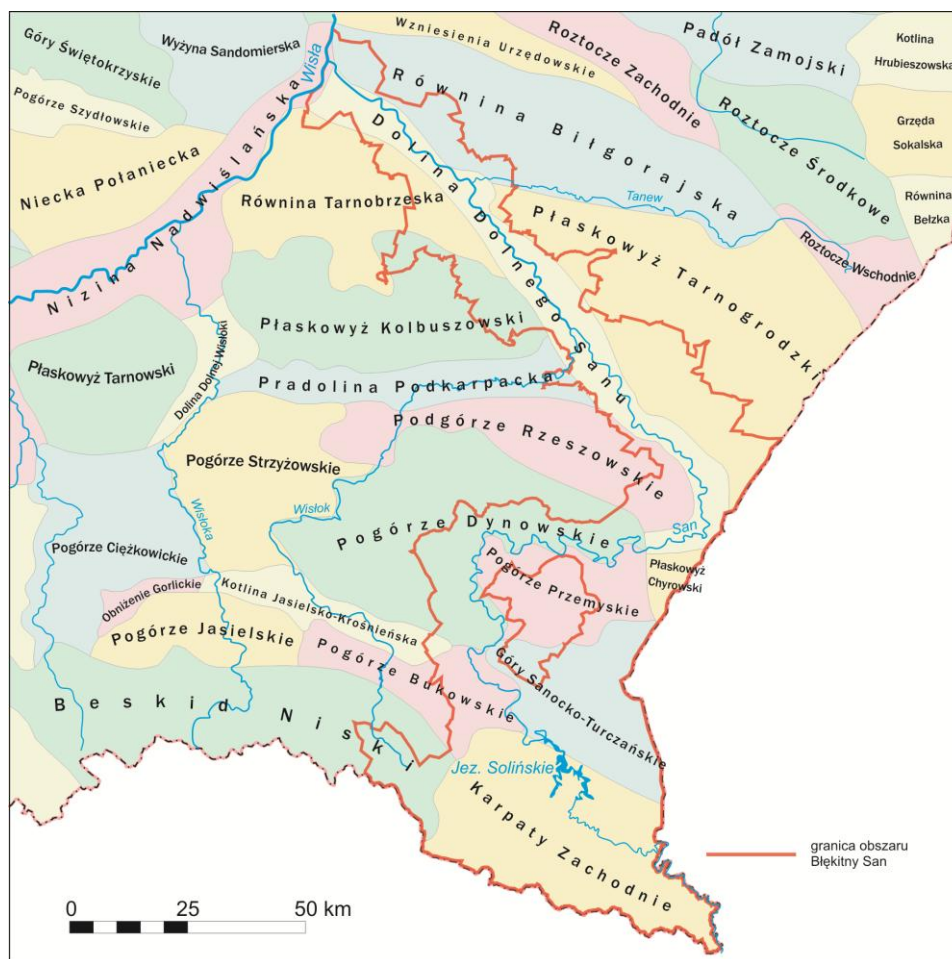
Uwarunkowania przyrodnicze

Obszar gmin Błękitnego Sanu jest bardzo zróżnicowany pod względem walorów środowiska geograficznego. Obejmuje on bowiem 15 mezoregionów fizjograficznych-zdelimitowanych przez J. Kondrackiego (2002), poczynając od dolinno-nizinnnych, poprzez pogórza aż po góry. Są to (patrz rycina 2):

- Dolina Dolnego Sanu, o długości ponad 130 km i szerokości 10 km oraz powierzchni ok. 1 320 km², rozciągająca się od wylotu Sanu z Karpat pod Przemyślem, do ujścia do Wisły poniżej Sandomierza,
- południowo-zachodnia część Równiny Biłgorajskiej,
- zachodnia i południowo-zachodnia część Płaskowyżu Tarnogrodzkiego,
- wschodnia Równiny Tarnobrzesckiej,
- wschodnia i północno-wschodnia część Płaskowyżu Kolbuszowskiego,
- wschodni fragment Pradoliny Podkarpackiej, sąsiadującej z Doliną Dolnego Sanu,
- południowo-wschodnia część Pogórza Rzeszowskiego, składającego się z płaskich garbów o wysokości do 240-280 m n.p.m.,
- wschodnia część Pogórza Dynowskiego, rozciągającego się między dolinami Sanu i Wisłoka,
- znaczna część Pogórza Przemyskiego, będącego częścią zewnętrzną Karpat w miejscu skrętu ich łuku na południowy wschód, z garbami podgóorskimi sięgającymi 400-500 m n.p.m. ,
- mały zachodni fragment Płaskowyżu Sańsko-Dniestrzańskiego (Wysoczyzna Chyrowska),
- wschodni kraniec Kotliny Jasielsko-Krośnieńskiej,
- wschodnia część Pogórza Bukowskiego, położonego na zachód od doliny Sanu z wzniesieniami powyżej 400 m n.p.m.,
- Góry Sanocko-Turczańskie, rozciągające się w brzeżnej części Beskidów Wschodnich pomiędzy dolinami: Sanu i Stryja,
- wschodni fragment Beskidu Niskiego,
- Bieszczady Zachodnie, będące częścią Beskidów Wschodnich, z najwyższym szczytem Tarnicą (1 346 m n.p.m.).

Rycina 2

Mezoregiony fizjograficzne na obszarze Błękitnego Sanu według J. Kondrackiego

Źródło: Opracowanie własne na podstawie: J. Kondracki (2002).

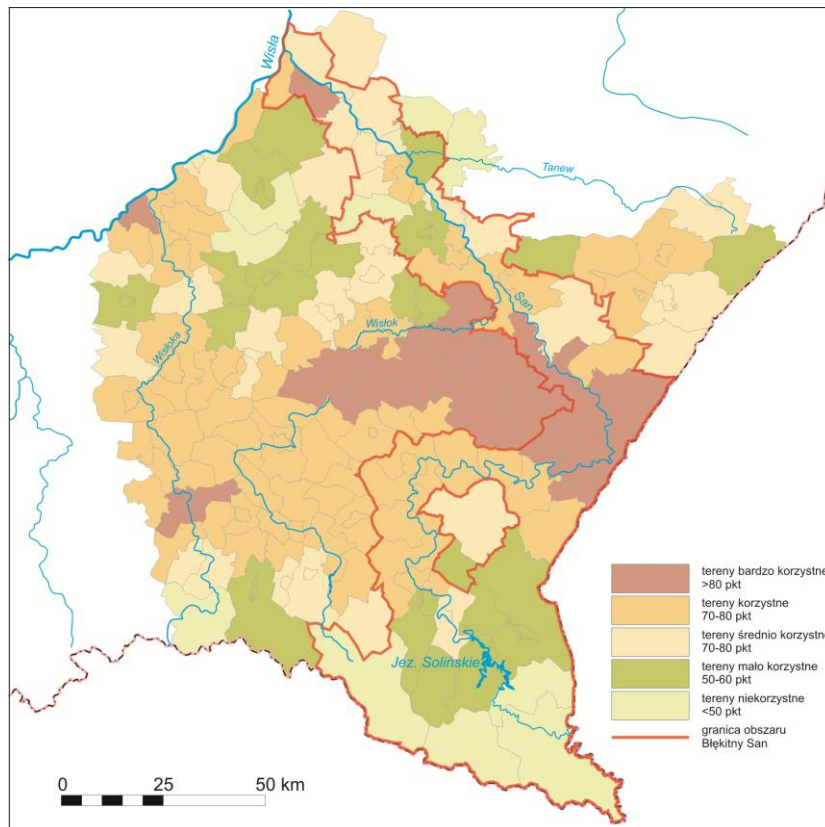
Bieszczady należą do najbardziej atrakcyjnych przyrodniczo obszarów Polski. Znaczna część tego obszaru objęta została Międzynarodowym Rezerwatem Biosfery Karpat Wschodnich, który jako pierwszy tego typu rezerwat UNESCO utworzony na terenie trzech krajów powstał w 1992 r. Po stronie polskiej, w tych granicach, funkcjonują m. in.: Bieszczadzki Park Narodowy, Ciśniańsko-Wetliński Park Krajobrazowy oraz Park Krajobrazowy Doliny Sanu. Na obszarze gmin Błękitnego Sanu ze względu na wysokie walory środowiska geograficznego utworzono jeszcze dwa parki krajobrazowe: Gór Słonnych oraz Pogórze Przemyskiego, które posiadają znaczący potencjał dla rozwoju turystyki, wykorzystywany jednak w niewielkim stopniu. Klimat obszaru Błękitnego Sanu ma – ze względu na wysokie amplitudami temperatur dobowych i rocznych – charakter kontynentalny. Łagodzony jest on jednak masami powietrza napływającymi z Niziny Węgierskiej, którym towarzyszą suche i ciepłe wiatry. Klimat charakteryzuje się ciepłym i wilgotnym latem i mroźną zimą z relatywnie dużymi opadami śniegu. Roczna suma opadów waha się w granicach 800-1 250 mm i jest zróżnicowana w zależności od wysokości. Największe opady notuje się w lipcu. Długość zalegania pokrywy śnieżnej wynosi od 80 do 140 dni w roku.

Najcieplejszym miesiącem jest lipiec (średnia temperatura ok. 16°C), a najchłodniejszym miesiącem są styczeń i luty (średnia temperatura -6°C).

Rycina 3

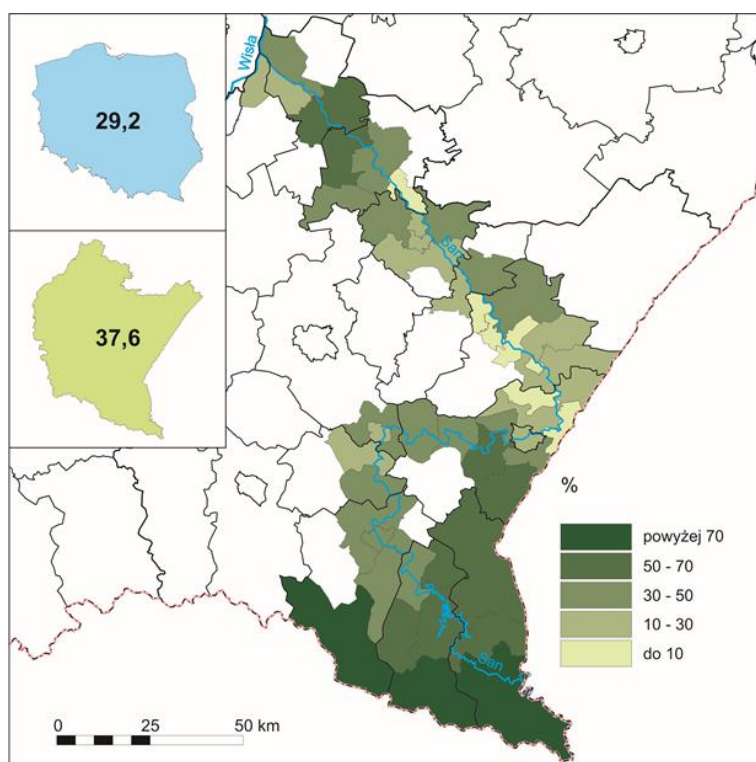
Waloryzacja rolniczej przestrzeni produkcyjnej województwa podkarpackiego

Źródło: Opracowanie własne.

Budowa geologiczna, stosunki wodne oraz warunki klimatyczne wpływają na jakość rolniczej przestrzeni produkcyjnej, która jest najwyższa wzdłuż środkowego biegu Sanu, w strefie pomiędzy Przemyślem i Jarosławiem, dalej rozciągającej się w kierunku Rzeszowa (patrz rycina 3). Zdecydowanie najgorsze warunki do produkcji rolnej panują w Bieszczadach, natomiast średnie i mało korzystne – w strefie położonej się na północny zachód od Leżajska w kierunku Stalowej Woli. Tereny o niższej przydatności rolniczej charakteryzują się z kolei wyższą na ogół lesistością (patrz rycina 4). Szczególna koncentracja lasów występuje w Bieszczadach. Przeważający drzewostan stanowią tu buk i jodła. W niższych terenach górskich występują lasy jodłowe lub mieszane, w wyższych wyłącznie lasy bukowe, często z domieszką jaworu. W dolnym i środkowym biegu Sanu dominują lasy mieszane. Najwyższą lesistością charakteryzują się gminy: Cisna i Lutowiska (powyżej 80% ich powierzchni), a najniższą gmina Orły – 2%. Pewnym ewenementem na skalę krajową jest miasto Stalowa Wola, w którym lasy stanowią 58,0% powierzchni.

Rycina 4

Lesistość na obszarze Błękitnego Sanu w 2011 roku

Źródło: Opracowanie własne.

Uwarunkowania historyczne

Obszar Błękitnego Sanu charakteryzuje się złożonymi uwarunkowaniami historycznymi, których oddziaływanie w istotny sposób wpływa na obecny jego stan rozwoju. W ramach Błękitnego Sanu można wyróżnić historycznie dwa podobszary: pierwszy – obejmujący dolny bieg rzeki od obecnego miasta Rudnik nad Sanem do ujścia Sanu, który należał do Ziemi Sandomierskiej i tym samym stanowił obszar rdzeniowy Polski, drugi – obejmujący środkowy i górny bieg Sanu, należący początkowo do Grodów Czerwieńskich, a następnie Księstwa Halicko- Włodzimierskiego, oficjalnie i na stałe włączony w granice naszego kraju przez królową Jadwigę w 1387 r.

W roku 1772 w wyniku rozbiorów obszar Błękitnego Sanu został przyłączony w całości do Cesarstwa Austriackiego jako Galicja. Z powodu wielkiej biedy panującej wśród chłopów w 1846 r. wybuchła tam rabacja galicyjska. Był to bunt chłopów (podsycanych przez administrację austriacką) przeciw szlachcie. Głównym osiągnięciem Wiosny Ludów z 1848 r. na tym obszarze było zniesienie pańszczyzny, co oznaczało definitywny koniec feudalizmu.

Innym ważnym wydarzeniem jakie miało miejsce w okresie zaborów było uzyskanie przez Galicję autonomii w latach 1860-1871, będącej następstwem przekształceń Cesarstwa Austro-Węgierskiego. W tym okresie powołany został Sejm Krajowy dla Galicji z siedzibą we Lwowie, powołano również ministra (namiestnika) do spraw Galicji, utworzono samorząd powiatowy i gminny, wprowadzono język polski w administracji i sądownictwie. Rozwój dość nowoczesnego jak na owe czasy

samorządu lokalnego oraz autonomii na poziomie regionalnym sprzyjał kształtowaniu się kapitału społecznego na tym obszarze.

Istotną cechą obszaru Błękitnego Samu była wieloetniczność i wiążąca się z nią wielokulturowość. Od XIV wieku na obszary górnego i środkowego Sanu napływała pasterska ludność wołoska, przybyła tu z Siedmiogrodu i z Bałkanów. Wołosi mieli swoje prawa, obyczaje i tradycje, które z czasem przejmowała ludność osiadła. W ten sposób kształtowała się nowa społeczność. W wyniku przemieszania ludności powstały grupy etniczne pod nazwą Bojków i Łemków, pozostawiając po sobie do dzisiejszych czasów wiele materialnych i niematerialnych dowodów swojego dziedzictwa kulturowego. Ważne znaczenie dla procesów demograficzno-kulturowych na obszarze Błękitnego Sanu miał także napływ i obecność ludności rusińskiej (ukraińskiej), zamieszkującej głównie obszary wiejskie środkowego i górnego Sanu oraz skoncentrowanej w miastach i miasteczkach całego obszaru ludności żydowskiej. Materialnym świadectwem wieloetniczności są m. in. budowle sakralne w postaci cerkwi prawosławnych i grekokatolickich, synagog oraz kościołów rzymsko-katolickich.

W czasie I Wojny Światowej na przełomie 1914 i 1915 r. front dwukrotnie przeszedł przez obszar Błękitnego Sanu. Szczególnie ciężkie walki toczyły się w rejonie Wysokiego Działu. W 1918 r. doszło do kilku starć pomiędzy ukraińskimi oddziałami Semena Petlury a polską samoobroną. W tym okresie nastąpiło znaczne uaktywnienie się ludności ukraińskiej w duchu narodowym. Ostatecznie po zakończeniu działań wojennych cały obszar Błękitnego Sanu wszedł w skład II Rzeczypospolitej jako część województwa lwowskiego (patrz rycina 5).

W latach 1936-1939 na obszarze Błękitnego Sanu rozpoczęto realizację największego przedsięwzięcia gospodarczego II Rzeczypospolitej – Centralnego Okręgu Przemysłowego (COP) (patrz rycina 6), który swym zasięgiem obejmował 60 tys. km² i zamieszkiwany był przez około 6 mln osób. Obszar ten był podzielony na trzy części: A) surowcowa (województwo kieleckie), B) aprowizacyjną (lubelskie) i C) przetwórczą (krakowskie i lwowskie). Cele realizacji COP-u miały z jednej strony charakter militarny (wskazano lokalizacje i rozpoczęto realizację inwestycji służących obronności kraju), integracyjny (zacieranie granic zaborowych) i aktywizacyjny (wspieranie rozwoju najsłabszych regionów Polski). Szczytowym osiągnięciem COP-u była budowa miasta, huty i elektrowni Stalowa Wola. Na obszarze Błękitnego Sanu zlokalizowano także zaporę i elektrownię wodną w Myczkowcach na Sanie oraz fabrykę uzbrojenia w Sanoku. Wiele lokalizacji wskazanych w COP zostało zrealizowanych na obszarze Błękitnego Sanu dopiero po II wojnie światowej.

Rycina 5

Obecny podział terytorialny Polski na tle podziału z 1931 r.

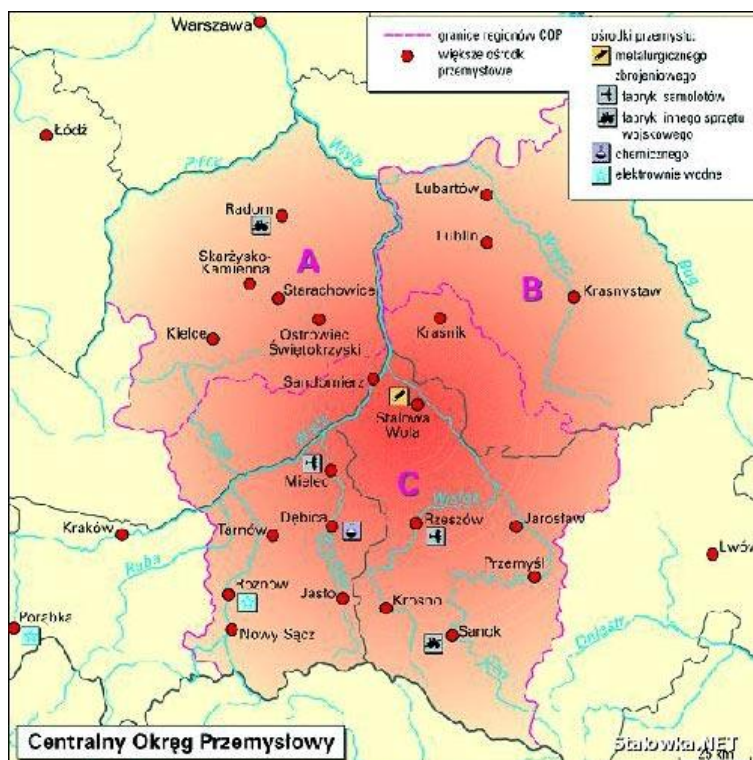
Źródło: Opracowanie własne na podstawie P. Eberhardt (2001).

II wojna światowa, podobnie jak w pozostałej części kraju, skutkowałą eksterminacją ludności żydowskiej oraz przyniosła ponowne walki z ukraińskim podziemiem niepodległościowym. W czasie wojny działały tu oddziały partyzantki AK, BCh oraz oddziały samoobrony i partyzantki sowieckiej. W 1940 r. funkcjonował w Bieszczadach szlak przerzutowy na Węgry. Z końcem 1944 r. wojska IV Frontu Ukraińskiego wyparły Niemców z obszaru Błękitnego Sanu, a w 1945 r. jego część wzdłuż górnego biegu rzeki dostała się w niepodzielne władanie oddziałów UPA. Ciężkie walki oddziałów polskich z ukraińskim podziemiem trwały do końca 1947 r. Zakończyły się operacją „Wisła” w trakcie której obok szeregu działań militarnych prowadzono też systematyczne wysiedlanie ludności ukraińskiej na Ziemię Odzyskane i do ZSRR.

W wyniku II wojny światowej zmieniły się wielkość i kształt kraju. Polska utraciła m. in. Lwów i wschodnią część województwa lwowskiego. Obszar Błękitnego Sanu nabrał charakteru przygranicznego, położonego wzdłuż granicy polsko-sowieckiej, która miała typowe cechy granicy „wrogości”. Obszar ten wszedł w skład nowopowstałego województwa rzeszowskiego. Rzeszów – ze względu na swoje położenie – a nie znacznie od niego większy Przemyśl, stał się stolicą nowego województwa.

Rycina 6

Obszar Centralnego Okręgu Przemysłowego

Źródło: <http://www.stalowka.net/encyklopedia.php?dx=101>

Dnia 15 lutego 1951 r. doszło do zawarcia umowy o wzajemnej wymianie terytoriów. Polska została zmuszona do oddania 480 km² tzw. „kolana Bugu”, czyli obszaru na zachód od Sokala między Sołokiją a Bugiem na rzecz ZSRR, w zamian otrzymała obszar o tej samej powierzchni w rejonie Bieszczadów z dwoma małymi miasteczkami (Ustrzyki Dolne i Lutowska).

II wojna światowa na obszarze Błękitnego Sanu, zwłaszcza w górnym i środkowym biegu rzeki przyniosła znaczące przemiany demograficzne. Jak już wcześniej wspomniano eksterminacji uległa zamieszkująca tu ludność żydowska (w skali kraju straty te są zdaniem P. Eberhardta (2010) szacowane na 3 mln osób). Ponadto nowy przebieg granicy, sankcjonujący zdobycze wojenne ZSRR, spowodował przesiedlenia ludności ukraińskiej z województwa rzeszowskiego do Związku Sowieckiego, określane na 267,8 tys. osób, a dodatkowo w ramach akcji „Wisła” przemieszczono kolejne 140 tys. Ukraińców na Ziemię Odzyskane (P. Eberhardt 2010).

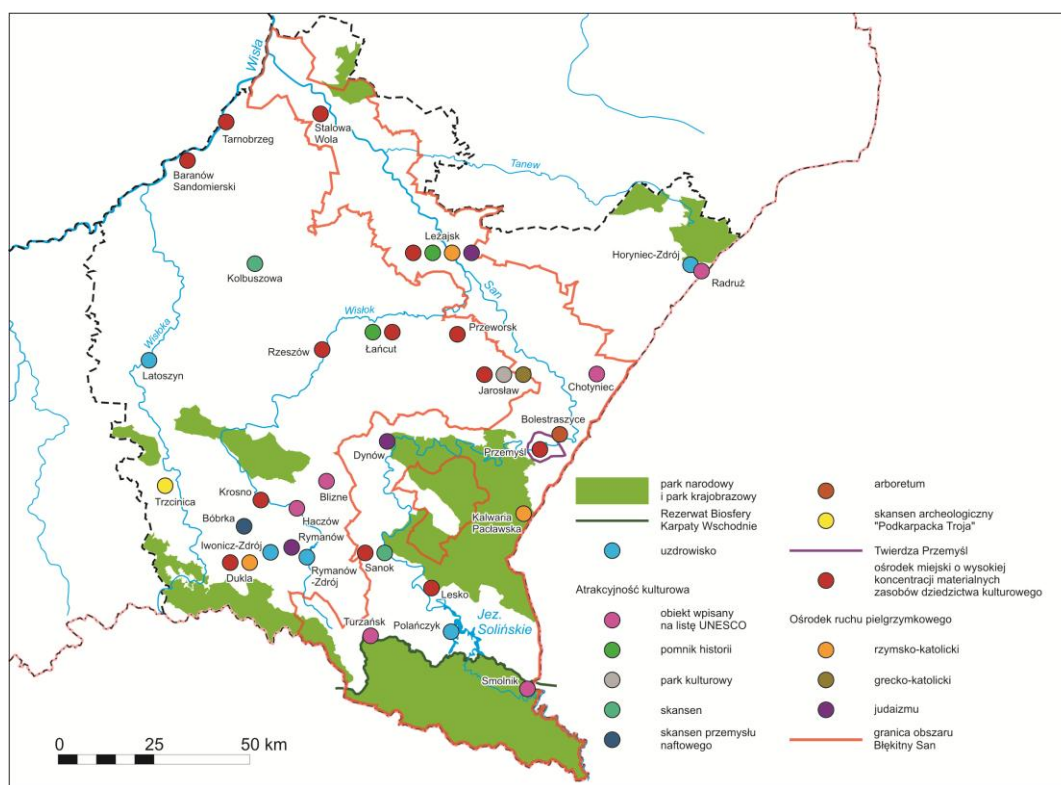
Po 1956 r. podjęto decyzje o otwarciu obszaru Bieszczad i Pogórza Przemyskiego pozwalając na częściowy powrót ludności rdzennej, a po 1960 r. rozpoczęto skoordynowaną akcję ich zasiedlania sprowadzając ludność z całej Polski przy wykorzystaniu rozbudowanych instrumentów zachęt: dobrze płatnej pracy w państwowych kombinatach, oferty mieszkań, preferencyjnych kredytów, dodatków „bieszczadzkich”, itp. Akcja ta nie przyniosła poważnych skutków demograficznych, podobnie jak częściowe powroty ludności ukraińskiej po 1989 r.

Uwarunkowania kulturowe

Bogactwu środowiska przyrodniczego, zwłaszcza w południowo-wschodniej części obszaru Błękitnego Sanu towarzyszy także znaczne bogactwo dziedzictwa kulturowego, skoncentrowane głównie w górnym i środkowym biegu rzeki (patrz rycina 7). Do ważnych atrakcji antropogenicznych obszaru Błękitnego Sanu należą najliczniej w Polsce występujące zabytkowe obiekty architektury drewnianej, zwłaszcza sakralnej. Atrakcjami dla ruchu turystycznego jest m. in. duży skansen budownictwa drewnianego w Sanoku, zespoły zamkowo-parkowe w Krasiczynie i Sieniawie, zabytkowe starówki miejskie i świątynie (w Przemyślu i Jarosławiu), obiekty byłej twierdzy Przemyśl, zapora wodna i zalew w Solinie, arboretum w Bolestraszczykach oraz bieszczadzka kolejka wąskotorowa. Leżajsk jest miejscem pielgrzymek Żydów z całego świata, którzy przybywają corocznie na grób słynnego cadyka Elimelecha zmarłego w 1787 r.

Rycina 7

Walory kulturowe województwa podkarpackiego

Źródło: Opracowanie własne.

Obszar Błękitnego Sanu posiada tradycje i dorobek w zakresie ikonografii. Jego specyfiką jest także artystyczna obróbka drewna, stanowiącego naturalne bogactwo tych terenów. Region słynie również z innych dziedzin twórczości, malarstwa i rękodzielnictwa: wikliniarstwa, bibułkarstwa i hafciarstwa. Działalnością lokalną podkreślającą specyfikę analizowanego obszaru jest także bartnictwo, a produktami regionalnym stanowiącymi efekt tej aktywności są miód, propolis i powstające na jego bazie produkty lecznicze oraz świece. Do działalności tradycyjnych na obszarze Bieszczad i Pogórza Przemyskiego zalicza się również wypalanie węgla drzewnego.

1. Kapitał ludzki i społeczny

Obszar Błękitnego Sanu zamieszkuje 613 388 mieszkańców, z czego większość bo 327 327 osób (53,4%) stanowi ludność wiejska. W górnym i środkowym biegu Sanu jest to ludność zróżnicowana etnicznie, posiadająca korzenie polskie, bojkowskie, łemkowskie i ukraińskie. Cechą charakterystyczną tej części obszaru jest relatywnie niski udział ludności rdzennej, co stanowi rezultat przymusowych repatriacji ludności po II wojnie światowej na teren Związku Socjalistycznych Republik Radzieckich oraz na teren ziem odzyskanych w ramach akcji „Wisła”, a następnie na przełomie lat 40-tych i 50-tych XX wieku czasowego zamknięcia tego obszaru, które doprowadziło do jego wyludnienia. Napływowi ludności zewnętrznej sprzyjała natomiast rozpoczęta na początku lat 60-tych XX wieku akcja zasiedlania Bieszczad (Akcja Wisła..., 2006).

Kapitał ludzki obszaru Błękitnego Sanu charakteryzuje się zróżnicowaną sytuacją demograficzną, która wynika z poziomu ruchu naturalnego ludności, tendencji ruchu wędrownego oraz struktury demograficznej według ekonomicznych grup wieku (patrz rycina 8 i 9, tabela 2). Największy odpływ migracyjny występuje w gminach wiejskich położonych z dala od dużych miast. Zjawisko to widoczne jest m. in. w Bieszczadach. Odpływ migracyjny dotyczy także dużych i średnich miasta analizowanego obszaru, przy czym w tym przypadku jest on po części związany ze zjawiskiem suburbanizacji, o czym świadczy wysoki napływ ludności do gmin podmiejskich (np. gminy Krasieczyn, położonej w pobliżu Przemyśla).

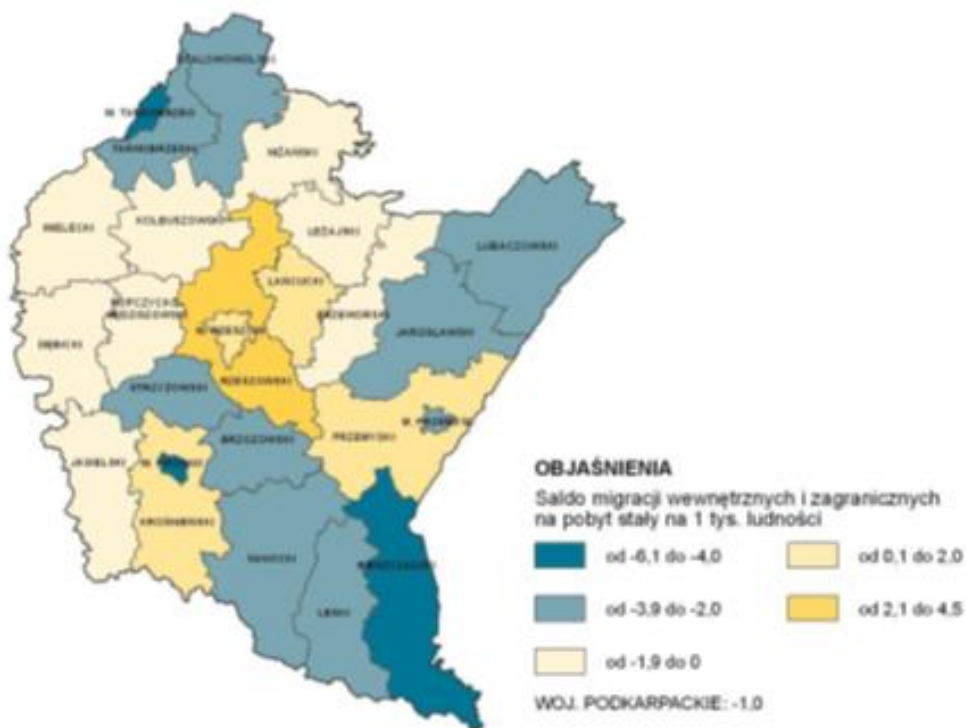
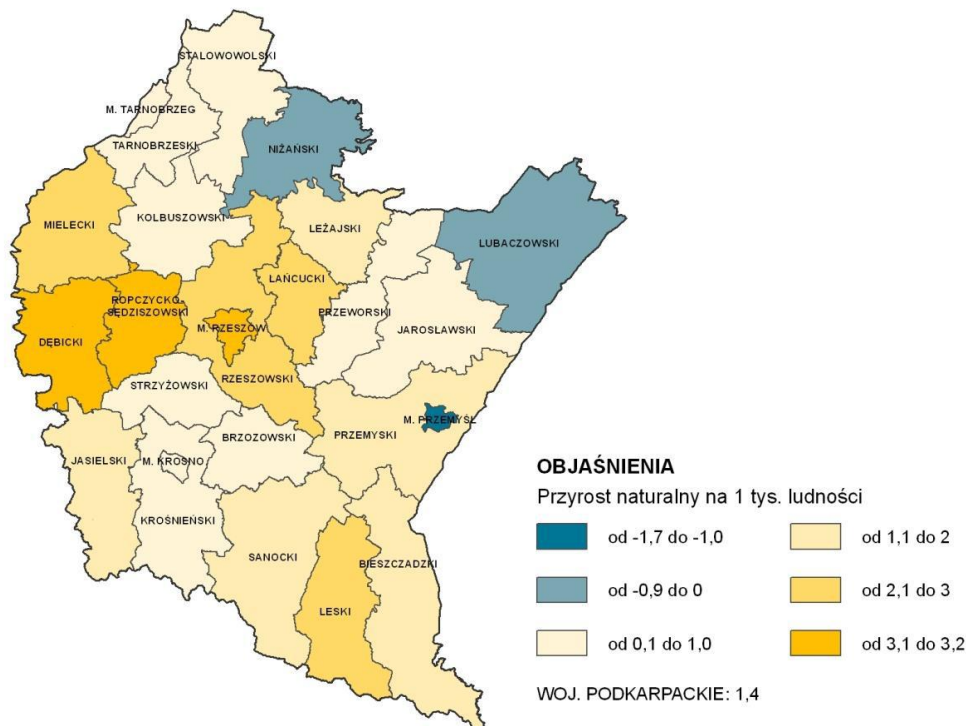
Obszary wiejskie nie notują znacznie wyższych – w porównaniu z miastami – wartości przyrostu naturalnego. Ruch naturalny ludności wykazuje wyraźnie korzystniejsze tendencje w środkowym i dolnym biegu Sanu. Rzeczywisty przyrost ludności, uwzględniający zarówno przyrost naturalny jak i saldo migracji, osiąga dodatnią wartość jedynie w 20 gminach, na ich ogólną liczbę 48. Stosując typologię demograficzną J. W. Webb’a, można na obszarze Błękitnego Sanu wyróżnić następujące typy:

- A (oznaczający przyrost rzeczywisty ludności, będący efektem dodatniego przyrostu naturalnego, który rekompensuje z nadwyżką ujemne saldo migracji), reprezentowany przez 5 jednostek samorządowych, tj.: gminę Baligród, miasto Radymno, gminę Wiązownica, miasto i gminę Nowa Sarzyna oraz gminę Jeżowe,
- B (dodatni przyrost rzeczywisty, będący w większym stopniu efektem dodatniego przyrostu naturalnego niż dodatniego salda migracji) – 5 jednostek (gm. Sanok, gm. Solina, gm. Przemyśl, gm. Stubno, m. i gm. Rudnik nad Sanem),
- C (dodatni przyrost rzeczywisty, będący w większym stopniu efektem dodatniego salda migracji niż dodatniego przyrostu naturalnego) – 8 jednostek (m. i gm.

Zagórz, gm. Jarosław, gm. Fredropol, gm. Krasiczyn, gm. Żurawica, gm. Kuryłówka, gm. Leżajsk, gm. Pysznica),

Rycina 8

Ruch naturalny i wędrownkowy ludności w województwie podkarpackim w układzie powiatów w 2011 r.

Źródło: Diagnoza sytuacji społeczno-gospodarczej... (2013, s. 76, 81).

- D (dodatni przyrost rzeczywisty, będący efektem dodatniego salda migracji, przewyższającego ujemny przyrost naturalny) – 2 jednostki (gm. Orły, gm. Zaleszany),
- E (ujemny przyrost rzeczywisty, będący efektem ujemnego przyrostu naturalnego i nierekompensującego go dodatniego salda migracji) – 2 jednostki (gm. Krzeszów, gm. Radomyśl nad Sanem),
- F (ujemny przyrost rzeczywisty, będący konsekwencją w większym stopniu ujemnego przyrostu naturalnego niż ujemnego salda migracji) – 2 jednostki (gm. Nozdrzec, m. i gm. Ulanów),
- G (ujemny przyrost rzeczywisty wynikający w większym stopniu z ujemnego salda migracji niż ujemnego przyrostu naturalnego) – 9 jednostek (gm. Dydnia, m. Sanok, gm. Cisna, gm. Radymno, gm. Medyka, gm. Tryńcza, m. Przemysł, m. Dynów, gm. Dynów),
- H (ujemny przyrost rzeczywisty będący konsekwencją ujemnego salda migracji i nierekompensującego go dodatniego przyrostu naturalnego – 15 jednostek (gm. Czarna, gm. Lutowiska, m. i gm. Ustrzyki Dolne, gm. Komańcza, m. i gm. Lesko, gm. Olszanica, m. Jarosław, gm. Laszki, gm. Dubiecko, gm. Krzywca, m. i gm. Sieniawa, m. Leżajsk, m. i gm. Nisko, m. Stalowa Wola, gm. Gorzyce).

Tabela 2

Sytuacja demograficzna obszaru gmin Błękitnego Sanu w 2011 r.

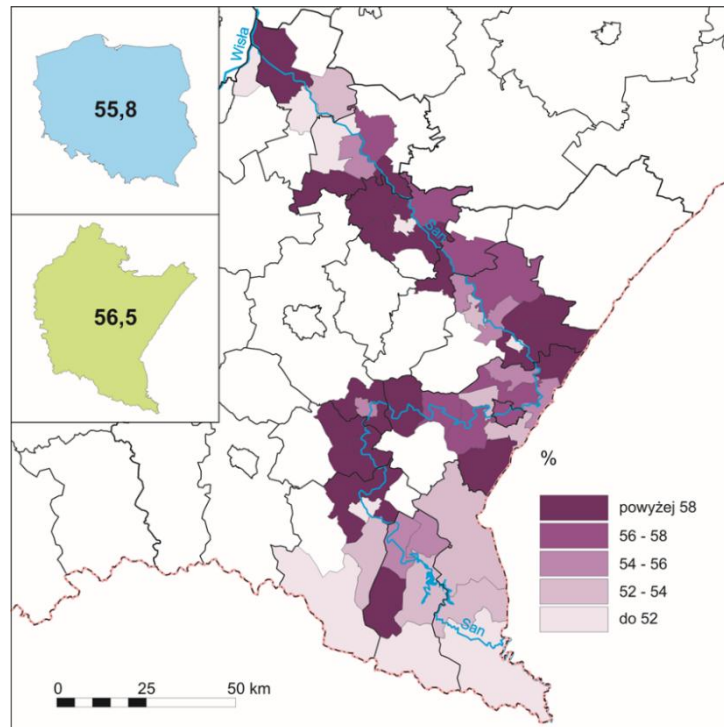
Gmina	Przyrost naturalny (na 1000 lud.)	Ruch wędrowkowy (na 1000 lud.)	Udział % ludności w wieku przedprodukcyjnym	Udział % ludności w wieku produkcyjnym	Udział % ludności w wieku poprodukcyjnym	Wskaźnik obciążenia demograficznego
POWIAT BIESZCZADZKI						
gm. Czarna	0,4	-1,7	21,4	65,4	13,2	52,8
gm. Lutowiska	2,3	-8,3	19,1	67,9	13,0	47,2
m. i gm. Ustrzyki Dolne	1,8	-6,4	19,7	65,6	14,7	52,4
POWIAT BRZOZOWSKI						
gm. Dydnia	-0,7	-2,4	21,2	62,3	16,5	60,5
gm. Nozdrzec	-3,8	-2,2	19,8	60,6	19,7	65,0
POWIAT SANOCKI						
m. Sanok	-0,8	-5,9	17,3	66,1	16,6	51,2
gm. Komańcza	1,4	-11,2	17,9	67,0	15,1	49,2
gm. Sanok	3,4	3,2	21,8	62,4	15,9	60,4
m. i gm. Zagórz	2,2	3,5	20,0	64,9	15,0	54,0
POWIAT LESKI						
gm. Baligród	5,9	-4,3	20,1	63,0	16,9	58,8
gm. Cisna	-1,2	-6,3	16,4	68,5	15,1	45,9
m. i gm. Lesko	1,4	-2,0	19,2	64,3	16,5	55,5
gm. Olszanica	0,8	-4,8	19,3	64,4	16,2	55,2
gm. Solina	3,4	1,5	18,7	65,0	16,3	53,8
POWIAT JAROSŁAWSKI						
m. Jarosław	0,0	-6,1	17,1	65,2	17,8	53,4

Gmina	Przyrost naturalny (na 1000 lud.)	Ruch wędrowkowy (na 1000 lud.)	Udział % ludności w wieku przedprodukcyjnym	Udział % ludności w wieku produkcyjnym	Udział % ludności w wieku poprodukcyjnym	Wskaźnik obciążenia demograficznego
m. Radymno	4,0	-0,7	19,0	67,7	13,3	47,7
gm. Jarosław	1,5	4,6	21,3	64,2	14,5	55,9
gm. Laszki	1,6	-2,1	22,2	62,4	15,4	60,3
gm. Radymno	-0,4	-3,3	22,0	61,7	16,3	62,0
gm. Wiązownica	2,6	-1,2	22,5	63,7	13,8	57,0
POWIAT PRZEMYSKI						
gm. Dubiecko	0,2	-2,7	21,8	59,5	18,6	67,9
gm. Fredropol	0,9	1,4	21,6	63,0	15,4	58,8
gm. Krasiczyn	1,4	11,3	22,1	63,8	14,1	56,7
gm. Krzywczka	1,0	-3,4	21,5	63,5	15,1	57,6
gm. Medyka	-0,8	-2,2	21,5	64,9	13,6	54,1
gm. Orły	-1,0	2,3	22,2	64,3	13,5	55,5
gm. Przemyśl	2,6	1,7	20,2	65,6	14,2	52,5
gm. Stubno	2,2	2,0	22,7	62,0	15,2	61,2
gm. Żurawica	1,7	2,4	20,8	64,0	15,2	56,3
POWIAT PRZEWORSKI						
m. i gm. Sieniawa	2,0	-3,4	22,1	63,9	14,0	56,5
gm. Tryńcza	-0,6	-2,9	22,4	61,5	16,1	62,6
MIASTO NA PRAWACH POWIATU						
m. Przemyśl	-1,7	-4,0	17,2	63,9	18,8	56,4
POWIAT RZESZOWSKI						
m. Dynów	-0,5	-3,1	19,6	64,4	16,1	55,4
gm. Dynów	-1,1	-4,3	21,2	60,2	18,6	66,1
POWIAT LEŻAJSKI						
m. Leżajsk,	2,7	-4,8	17,9	66,0	16,2	51,6
gm. Kuryłówka,	0,3	1,4	20,6	63,4	15,9	57,7
gm. Leżajsk,	1,5	2,3	22,0	62,9	15,1	58,9
m. i gm. Nowa Sarzyna	2,2	-2,1	21,8	63,2	15,0	58,2
POWIAT NIŻAŃSKI						
gm. Jeżowe	3,2	-0,8	24,0	62,2	13,8	60,7
gm. Krzeszów	-5,6	1,2	19,4	62,2	18,4	60,9
m. i gm. Nisko	0,2	-3,1	18,9	67,1	13,9	49,0
m. i gm. Rudnik nad Sanem	2,2	0,2	18,7	64,7	16,7	54,6
m. i gm. Ulanów	-3,7	-1,2	19,3	64,1	16,7	56,1
POWIAT STAŁOWOWOLSKI						
m. Stalowa Wola	0,8	-9,6	16,7	66,9	16,4	49,5
gm. Pysznica	0,8	10,2	19,6	65,1	15,3	53,6
gm. Radomyśl nad Sanem	-2,4	2,3	20,1	62,4	17,5	60,3
gm. Zaleszany	-1,7	2,0	20,0	63,2	16,8	58,3
POWIAT TARNOBRZESKI						
gm. Gorzyce	1,5	-6,4	19,8	66,6	13,5	50,1
RAZEM Błękitny San	0,5	-2,7	19,4	64,4	16,2	55,3
ŚREDNIA WOJEWÓDZKA	1,4	-1,0	19,8	63,9	16,3	56,5

Źródło: Opracowanie własne na podstawie Rocznika Statystycznego Województwa Podkarpackiego (2012).

Rycina 9

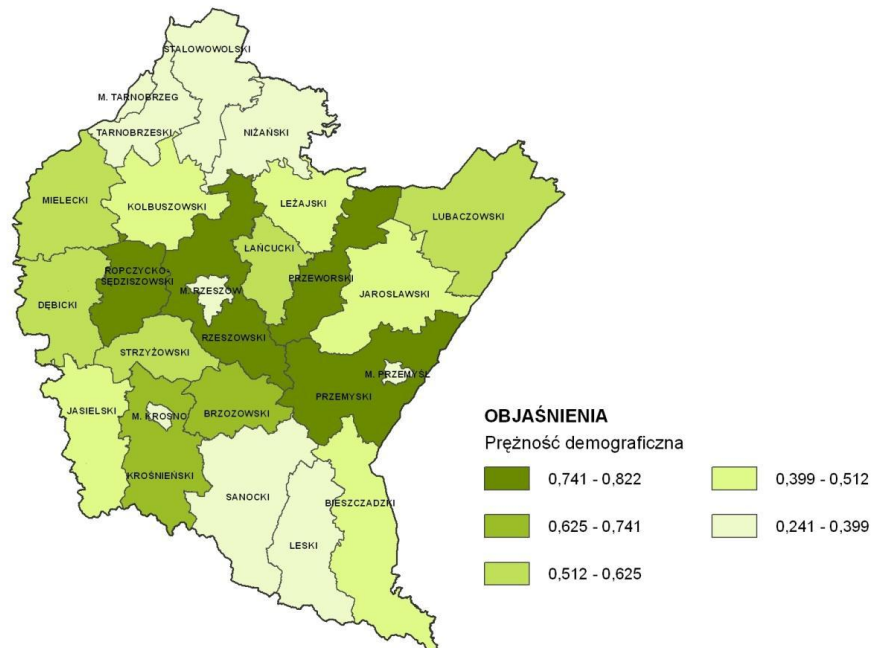
Wartość wskaźnika obciążenia demograficznego w układzie gimn Błękitnego Sanu w 2011 r.

Źródło: Opracowanie własne

Rycina 10

Miernik prężności demograficznej w powiatach województwa podkarpackiego

Źródło: H. Kotarski (2011).

Z punktu widzenia relacji między przyrostem naturalnym a saldem migracji najbardziej niebezpieczny dla przyszłości demograficznej należy uznać typ F i G. Gminą o największym przyroście rzeczywistym była gm. Krasiczyn, a o największym ubytku rzeczywistym gm. Komańcza.

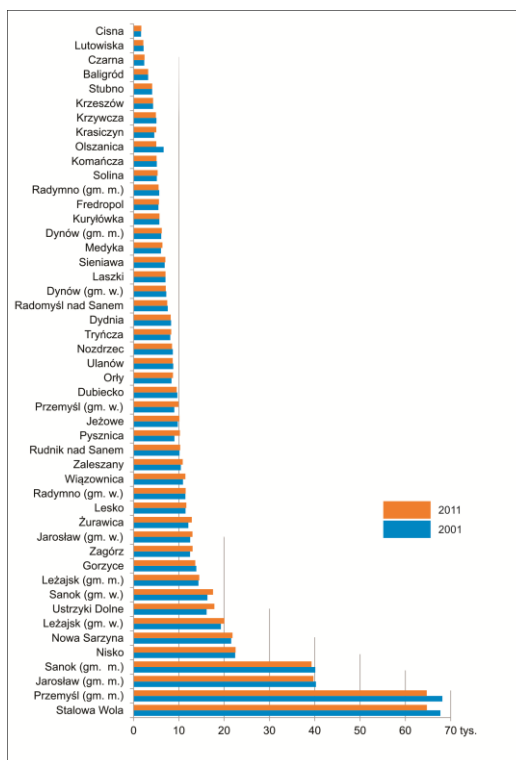
Na podstawie analizy procesów demograficznych przeprowadzonych dla okresu 2002-2009 powiaty: bieszczadzki, jarosławski, nizański, stalowowolski, tarnobrzeski i m. Przemyśl zalicza się do obszarów depopulacyjnych, powiaty: leski, sanocki, przemyski i leżajski do obszarów stabilizacyjnych, a przeworski i rzeszowski – do wzrostowych (D. Celińska-Janowicz, A. Miszczuk A. Płoszaj, M. Smętkowski 2010). Z typologią tą zbieżne są także wyniki badań H. Kotarskiego (2011) nad wskaźnikiem prężności demograficznej ludności, obejmującym: obciążenie demograficzne, reprodukcję brutto ludności, płodność ogólną, dynamikę demograficzną ludności, zasoby ludności mobilnej zawodowo, mobilność zawodową mieszkańców, które zostały ukazane na rycinie 10. Należy jednak podkreślić, że przemiany demograficzne obserwowane na obszarze Błękitnego Sanu nie skutkują zasadniczymi zmianami jego zaludnienia (patrz rycina 11).

Analizowany obszar obejmuje częściowo gminy o najniższych w województwie podkarpackim udziałach dzieci objętych opieką przedszkolną (patrz rycina 12). Według danych GUS z 2012 r. opieka ta w większości gmin wiejskich ograniczona jest do oddziałów przedszkolnych działających w ramach szkół podstawowych. W gminach: Czarna, Lutowiska, Cisna, Solina, Komańcza, Laszki, Dynów i Kuryłówka nie działają przedszkola. W części z nich funkcjonują jednak publiczne i niepubliczne punkty przedszkolne. We wszystkich gminach Błękitnego Sanu mieszkańcy mają dostęp do szkolnictwa podstawowego (307 szkół podstawowych) i gimnazjalnego (162 gimnazja). Szkoły ponadgimnazjalne, zarówno zasadnicze zawodowe, techniczne, jak i ogólnokształcące zlokalizowane są przede wszystkim w miastach będących siedzibami samorządów powiatowych.

Jakość edukacji podstawowej mierzona wynikiem sprawdzianu szóstoklasisty wskazuje, że poziom nauczania średnio w województwie podkarpackim nie odbiega znacząco od średniej krajowej, bowiem przeciętna liczba uzyskanych punktów w województwie podkarpackim w 2011 roku wyniosła 25,84 punktów, natomiast średnia dla Polski- 25,27, (przy maksymalnym wyniku 40 punktów). Wszystkie powiaty, na terenie których położone są gminy Błękitnego Sanu oraz miasto na prawach powiatu Przemyśl, osiągnęły wynik znacznie poniżej średniej wojewódzkiej. Najgorsze pod tym względem były powiaty: przemyski (21,41 punktów), leżajski (21,51), leski (21,68), jarosławski (21,91) i bieszczadzki (21,99). Z kolei zdawalność egzaminu maturalnego w szkołach ponadgimnazjalnych średnio w województwie podkarpackim w 2011 r. wyniosła 74,5% i była porównywalna ze średnią krajową. Nadal znacznie poniżej średniej wojewódzkiej pod tym względem pozostawały powiaty: bieszczadzki (63,0%), rzeszowski (64,6%) oraz leski (65,9%). Stanowią one niewątpliwie obszar problemowy związany z niską jakością edukacji.

Rycina 11

Zmiany liczby mieszkańców w układzie gmin obszaru Błękitnego Sanu w latach 2001–2011

Źródło: Opracowanie własne na podstawie BDL GUS

Powyżej średniej wojewódzkiej dotyczącej zdawalności matur znalazły się powiaty: stalowowolski (79,9%), tarnobrzeski (79,0%), leżajski (75,7%) oraz miasto Przemyski (75,3%). Sytuację pogarsza fakt, że obszar Podkarpacia, w tym Błękitnego Sanu, charakteryzuje się najniższymi udziałami osób w wieku 25-64 lat uczących się lub doksztalających, co stanowi poważne zagrożenie dla jakości kapitału ludzkiego, zwłaszcza w kontekście jego elastyczności i może niekorzystnie oddziaływać na sytuację na rynku pracy.

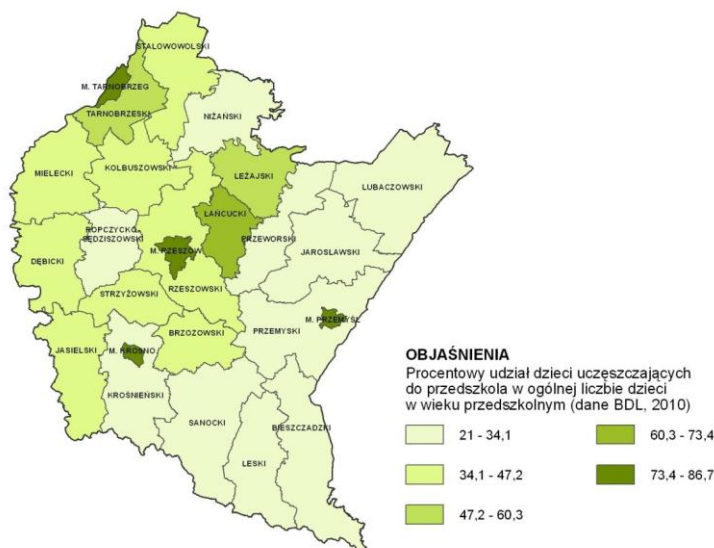
Atutem obszaru Błękitnego Sanu w zakresie zdobywania wykształcenia wyższego, zwłaszcza w zakresie studiów I stopnia, oraz doksztalania się przez całe życie są funkcjonujące na jego obszarze uczelnie, zapewniające dostęp do zróżnicowanej oferty dydaktycznej. Zostały one zlokalizowane w czterech miastach, tj. w:

- Przemysku (Państwowa Wyższa Szkoła Wschodnioeuropejska, Wyższa Szkoła Gospodarcza, Wyższa Szkoła Informatyki i Zarządzania, Wyższa Szkoła Prawa i Administracji),
- Stalowej Woli (Wydział Zamiejscowy Nauk o Społeczeństwie KUL, Wydział Zamiejscowy Prawa i Nauk o Gospodarce KUL, Wyższa Szkoła Ekonomiczna),
- Jarosławiu (Państwowa Wyższa Szkoła Techniczno-Ekonomiczna im. Ks. Bronisława Markiewicza),
- Sanoku (Państwowa Wyższa Szkoła Zawodowa im. Jana Grodka).

Ważną cechą jakościową określającą stan kapitału ludzkiego jest jego poziom zdrowotności. Na obszarze gmin Błękitnego Sanu sytuacja pod tym względem jest zróżnicowana. Najwyższy wskaźnik zachorowalności dzieci i młodzieży wystąpił w 2010 r. w powiatach: brzozowskim i bieszczadzkim, a najniższy w stalowowolskim i leżajskim. Z kolei najwyższy wskaźnik zachorowalności na 100 tys. ludności w wieku 19 lat i więcej ze stwierdzonymi schorzeniami w 2010 roku odnotowano w powiatach: brzozowskim oraz leskim i bieszczadzkim.

Rycina 12

Udział dzieci w wieku przedszkolnym uczęszczających do przedszkola w województwie podkarpackim w układzie powiatów w 2010 r.

Źródło: Diagnoza sytuacji społeczno-gospodarczej... (2013, s. 85).

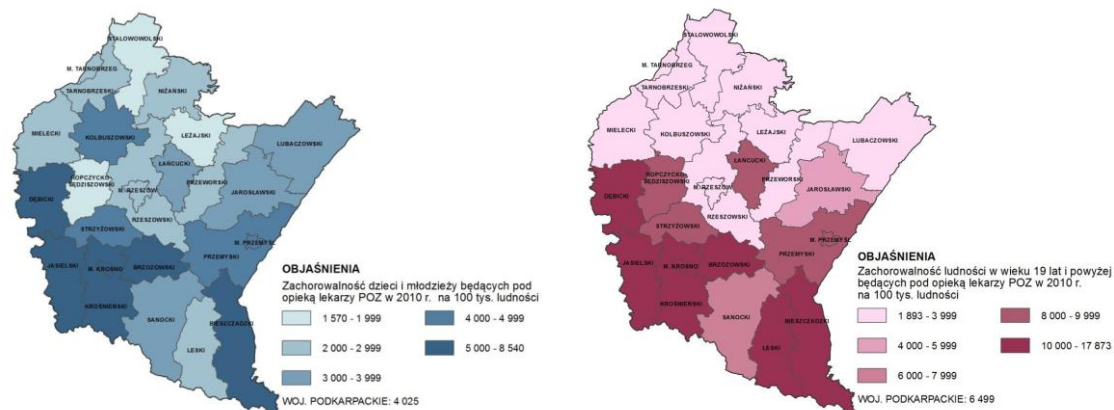
Najczęściej na nowotwory złośliwe chorowali w 2009 r. mężczyźni powiatu leskiego oraz miasta Przemyśla, a także kobiety w powiecie bieszczadzkim i w Przemyślu. Najwyższy współczynnik umieralności niemowląt wystąpił w powiecie leżajskim – 8,7 na 1 tys. urodzeń żywych, przy średniej dla województwa podkarpackiego, wynoszącej 5,2. Natomiast w Przemyślu i powiecie bieszczadzkim nie odnotowano zgonów niemowląt. Z powyższego obrazu wyłania się konieczność poprawy zakresu opieki zdrowotnej oferowanej mieszkańcom przede wszystkim górnego i środkowego Sanu (patrz rycina 13).

Miernikiem wykorzystania kapitału ludzkiego jest poziom zrównoważenia lokalnego rynku pracy, który w przypadku obszaru Błękitnego Sanu charakteryzuje się wysokim zróżnicowaniem poziomu nierównowagi podażowej. Najwyższa stopa bezrobocia (powyżej 22,0% przy średniej wojewódzkiej 15,3%) charakteryzowała powiaty: niżański i brzozowski, nieco mniejsza, ale też wysoka (19,0-22,0%) występowała w powiatach: bieszczadzkim, leskim i przemyskim, co wskazuje na brak pełnego wykorzystania kapitału ludzkiego oraz konieczność większego dostosowania strony podażowej i popytowej rynku pracy. Lepsza sytuacja (15,0-19,0%) występowała w powiatach: jarosławskim, przeworskim i tarnobrzeskim oraz w mieście Przemyślu,

a relatywnie najlepsza (10,0-15,0%) w rzeszowskim, sanockim i stalowowolskim. Powiat jarosławski zaliczany jest do obszarów największej koncentracji osób długotrwale bezrobotnych w skali województwa.

Rycina 13

Poziom zachorowalności ludności województwa podkarpackiego w układzie powiatów w 2010 r.

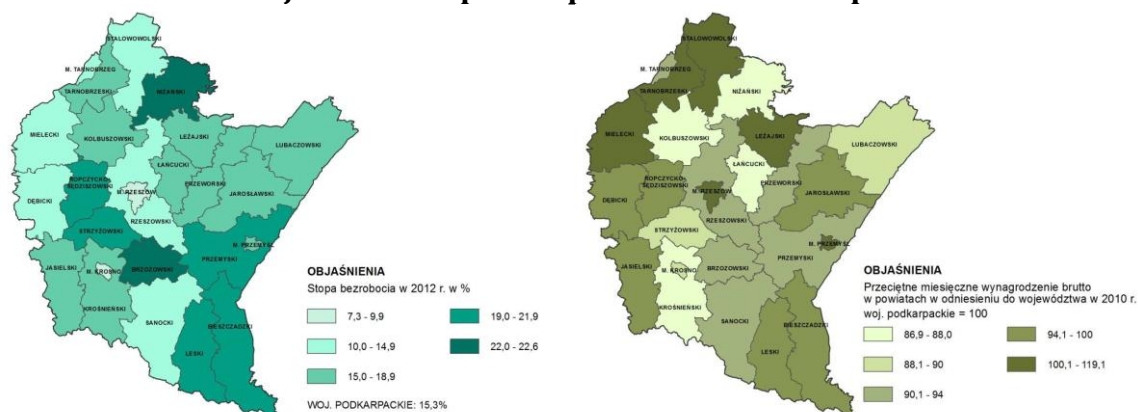
Źródło: Diagnoza sytuacji społeczno-gospodarczej... (2013, s. 126-127).

Sytuacji na rynku pracy nie ułatwia fakt, że przeciętne miesięczne wynagrodzenia przekracza średnią wojewódzką, która jest jedną z najniższych w Polsce, jedynie w powiatach: leżajskim, stalowowolski, tarnobrzeskim i w mieście Przemyślu (patrz rycina 14). Lokalne rynki pracy charakteryzuje wewnętrzne zróżnicowanie w układzie gmin Błękitnego Sanu (patrz tabela 3, rycina 15). Najgorsza sytuacja występuje w gminach: Cisna (20,5%), Dydnia (19,0%) i Lutowiska (18,4%), a najlepsza w: Pyszniczy (7,3%), Sanoku¹ (8,1%) i Komańczy (8,3%). Miejskie rynki pracy obszaru Błękitnego Sanu dzielą się na dwie kategorie: bardziej zrównoważone jakimi są: Stalowa Wola (7,3%), Sanok (7,9%) i Zagórz (8,8%) oraz mniej zrównoważone, do których należą: Leżajsk (10,0%), Jarosław (11,6%), Sieniawa (11,7%), Dynów (12,5%), Radymno (12,5%), Nisko (12,7%), Przemyśl (12,9%), Nowa Sarzyna (13,1%), Ulanów (13,3%), Ustrzyki Dolne (13,9%), Rudnik nad Sanem (14,1%) oraz Lesko (14,7%). Wysokie wartości stopy bezrobocia dotyczą przede wszystkim miast mniejszych o ograniczonym oddziaływaniu na bezpośrednie otoczenie, w tym kształtowaniu dojazdów do pracy. Zaliczenie do grupy rynków mniej zrównoważonych miasta Przemyśla oraz bardziej zrównoważonych – Stalowej Woli, ukazuje dostrzegany nie tylko w skali Błękitnego Sanu, ale całego województwa podkarpackiego, podział na lepiej rozwiniętą część północno-zachodnią i słabiej rozwiniętą część południowo-wschodnią.

¹ W przypadku miasta Sanoka oraz gminy wiejskiej o tej samej nazwie– dane dotyczące bezrobocia nie uwzględniają faktu ogłoszenia we wrześniu 2013 roku upadłości przez największego pracodawcę w mieście, tj. Sanocką Fabrykę Autobusów AUTOSAN.

Rycina 14

Stopa bezrobocia i poziom przeciętnego wynagrodzenia w województwie podkarpackim w układzie powiatów

Źródło: Diagnoza sytuacji społeczno-gospodarczej... (2013, s. 105-127).

Tabela 3

Liczba bezrobotnych i stopa bezrobocia w układzie gmin Błękitnego Sanu

Gmina	Liczba bezrobotnych	Stopa bezrobocia (% udział bezrobotnych w liczbie osób w wieku produkcyjnym)
POWIAT BIESZCZADZKI		
gm. Czarna	227	14,3
gm. Lutowiska	269	18,4
m. i gm. Ustrzyki Dolne	1 629	13,9
POWIAT BRZOSZOWSKI		
gm. Dydnia	973	19,0
gm. Nozdrzec	867	16,9
POWIAT SANOCKI		
m. Sanok	2 049	7,9
gm. Komańcza	283	8,3
gm. Sanok	891	8,1
m. i gm. Zagórz	742	8,8
POWIAT LESKI		
gm. Baligród	328	16,1
gm. Cisna	243	20,5
m. i gm. Lesko	1 097	14,7
gm. Olszanica	514	15,9
gm. Solina	581	16,8
POWIAT JAROSŁAWSKI		
m. Jarosław	3 008	11,6
m. Radymno	469	12,5
gm. Jarosław	1 058	12,7
gm. Laszki	629	14,3
gm. Radymno	909	12,8
gm. Wiązownica	899	12,3
POWIAT PRZEMYSKI		
gm. Dubiecko	668	11,8
gm. Fredropol	464	13,2
gm. Krasieczyn	405	12,7
gm. Krzywca	401	12,8
gm. Medyka	497	12,0
gm. Orły	556	9,9

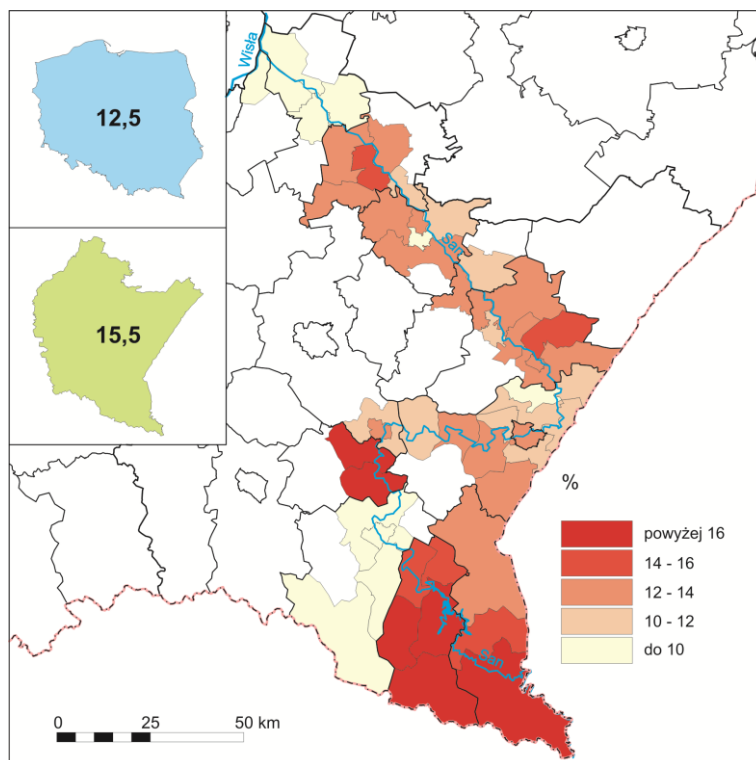
Gmina	Liczba bezrobotnych	Stopa bezrobocia (% udział bezrobotnych w liczbie osób w wieku produkcyjnym)
gm. Przemyśl	687	10,5
gm. Stubno	299	11,8
gm. Żurawica	988	12,0
POWIAT PRZEWORSKI		
m. i gm. Sieniawa	522	11,7
gm. Tryńcza	679	13,3
MIASTO NA PRAWACH POWIATU		
m. Przemyśl	5 337	12,9
POWIAT RZESZOWSKI		
m. Dynów	502	12,5
gm. Dynów	464	10,8
POWIAT LEŻAJSKI		
m. Leżajsk,	956	10,0
gm. Kuryłówka,	418	11,5
gm. Leżajsk,	1 671	13,2
m. i gm. Nowa Sarzyna	1 809	13,1
POWIAT NIŻAŃSKI		
gm. Jeżowe	876	13,9
gm. Krzeszów	308	11,5
m. i gm. Nisko	1 926	12,7
m. i gm. Rudnik nad Sanem	937	14,1
m. i gm. Ulanów	740	13,3
POWIAT STALOWOWOLSKI		
m. Stalowa Wola	3 764	8,7
gm. Pysznica	488	7,3
gm. Radomyśl nad Sanem	451	9,7
gm. Zaleszany	673	9,8
POWIAT TARNOBRZESKI		
gm. Gorzyce	739	8,1
RAZEM Błękitny San	45 884	11,7
WOJEWÓDZTWO	14 6208	15,5

Źródło: Statystyczne Vademecum Samorządowca... (2012).

Dość powszechnym zjawiskiem w strukturze wiekowej bezrobotnych jest znaczący udział ludności młodej w wieku do 34 lat. Waha się on w powiatach, na terenie których położone są gminy Błękitnego Sanu od 50,0% w powiecie leskim do 56,6% w leżajskim. Na tym tle wyróżnia się nieco miasto Przemyśl, gdzie odsetek ten kształtuje się na poziomie 44,5%.

Wysoki poziom bezrobocia i jego struktura prowadzą do zagrożenia ludności ubóstwem i wykluczeniem społecznym, co potwierdza m. in. udział osób w gospodarstwach domowych korzystających ze środków pomocy społecznej w ramach ludności ogółem w przekroju powiatów. Najmniejszą wartość tego wskaźnika zaobserwowano w powiecie stalowowolskim (8,9%), a największą w powiatach: przemyskim (23,3%), niżańskim (16,0%) oraz brzozowskim (15,4%). Brak pracy dla ludzi młodych oraz zagrożenie ubóstwem i wykluczeniem społecznym wpływają również na zwiększający się odpływ migracyjny.

Rycina 15

Stopa bezrobocia w gminach obszaru Błękitny San w 2011 r.

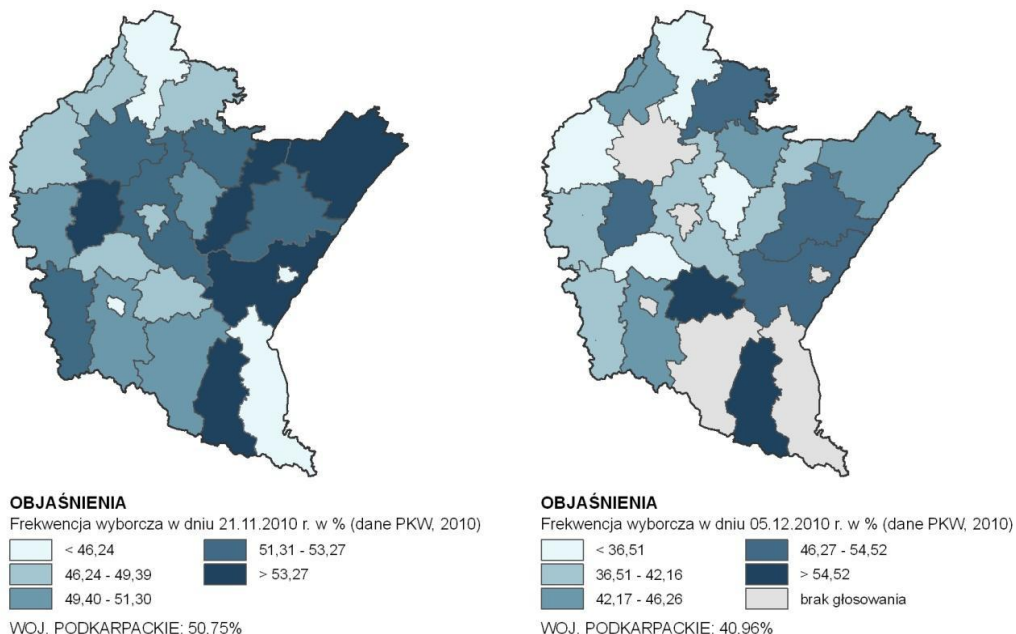
Źródło: Opracowanie własne.

O ile kapitał ludzki tworzą ludzie, posiadający wiedzę, umiejętności, kwalifikacje uzyskane w procesie edukacji formalnej i poprzez zdobywanie doświadczenia zawodowego, to kapitał społeczny nie stanowi zasobu jednostki, a jest zawarty w relacjach jednostki z innymi ludźmi lub jest ich konsekwencją. Jest on uwarunkowany przede wszystkim cechami psychospołecznymi mieszkańców, takimi jak zdolności do tworzenia więzi społecznych. Stan kapitału społecznego mierzony wskaźnikiem frekwencji wyborczej w wyborach samorządowych w 2010 r. ukazuje zróżnicowanie występujące na obszarze Błękitnego Sanu. Najmniej aktywna pod tym względem jest społeczność zamieszkująca gminy dwóch powiatów położonych na przeciwległych krańcach Błękitnego Sanu, tj. bieszczadzkiego i stalowowolskiego, a najbardziej aktywna powiatów: leskiego, przemyskiego i przeworskiego (patrz rycina 16).

Analizując poziom kapitału społecznego mierzony liczbą organizacji pozarządowych przypadających na 10 tys. mieszkańców można dostrzec, że zdecydowanie najkorzystniej przedstawia się sytuacja w powiatach: bieszczadzkim i leskim oraz w mieście Przemyśle, które charakteryzują się najwyższymi wartościami tych wskaźników w województwie podkarpackim (39-48). Należy jednak zwrócić uwagę na możliwość wystąpienia w przypadku Bieszczad, tzw. efektu statystycznego.

Rycina 16

Frekwencja wyborcza w wyborach samorządowych w województwie podkarpackim – listopad 2010 r.

Źródło: Diagnoza sytuacji społeczno-gospodarczej... (2013, s. 120).

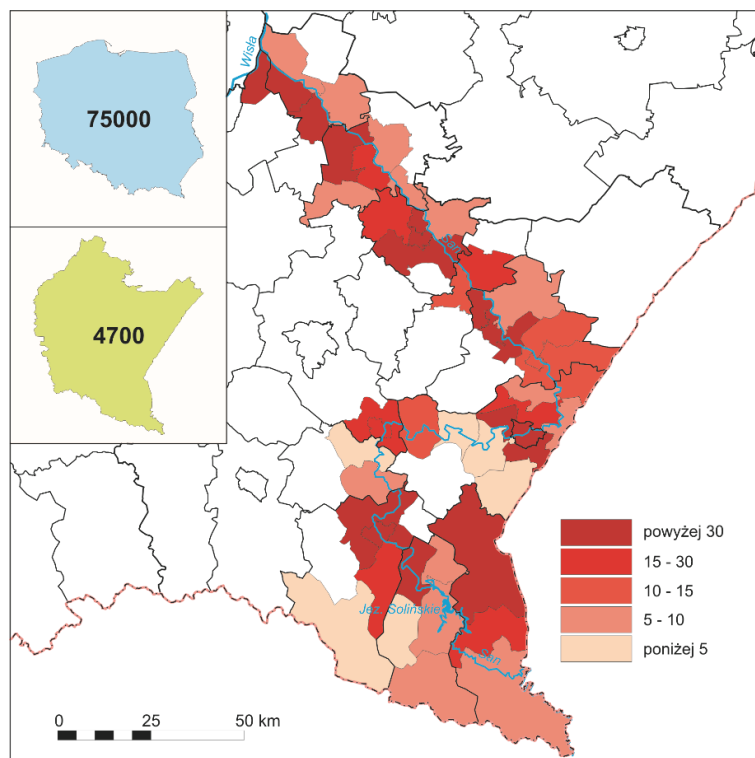
Wynika on z małej liczby mieszkańców tych powiatów, która prowadzi do sytuacji w której nawet niewielka liczba, w tym przypadku organizacji pozarządowych, odnieszona do bardzo małej liczby mieszkańców, przekłada się na wysokie wartości wskaźnika statystycznego². Z drugiej jednak strony obszar Bieszczad jest terenem koncentracji działalności związanych z turystyką i ochrona przyrody, na których to polach aktywnie rozwijają się relacje społeczne, w tym związane z działalnością fundacji, stowarzyszeń oraz organizacji społecznych. Nieco mniej aktywna jest ludność zamieszkująca powiaty: przemyski, sanocki i stalowowolski (30-39 organizacji pozarządowych przypadających na 10 tys. mieszkańców), a najmniejszą (20-24) brzozowski, rzeszowski i niżański. Ogólna liczba fundacji, stowarzyszeń i organizacji społecznych na obszarze Błękitnego Sanu wynosi 2 568, a jej zróżnicowanie w przekroju gmin ilustruje rycina 17.

Zidentyfikowana sytuacja demograficzna, ukazująca jej duże zróżnicowanie, czego wyrazem jest skrajnie niski poziom zaludnienia w Bieszczadach oraz wyraźnie rosnący w środkowym i dolnym biegu Sanu, wymaga podjęcia działań interwencyjnych. Powinny one przede wszystkim przeciwdziałać dalszemu odpływowi migracyjnemu mieszkańców, zwłaszcza w części południowo-wschodniej Błękitnego Sanu.

² Używanie wskaźników społeczno- ekonomicznych na obszarach o skrajnie niskiej gęstości zaludnienia wymaga dużej ostrożności interpretacyjnej. W przeciwnym razie estymowana wartość wskaźników wskazuje na Bieszczady jako obszar o relatywnie najwyższym poziomie rozwoju społeczno-gospodarczego na obszarach wiejskich w Polsce (Bański, Czapiewski, 2008), co nie znajduje potwierdzenia w rzeczywistej sytuacji tego terenu.

Rycina 17

Fundacje, stowarzyszenia i organizacje społeczne w układzie gmin Błękitnego Sanu w 2011 r.³

Źródło: Opracowanie własne.

Należy zadbać również o podniesienie poziomu jakości kapitału ludzkiego, wdrażając upowszechnienie opieki przedszkolnej i podnosząc jakość procesu kształcenia na poziomie szkół podstawowych oraz dodatkowo w Bieszczadach także na poziomie szkolnictwa średniego, dostosowując go równolegle do potrzeb obszaru Błękitnego Sanu, wynikających z jego specyficznych, a przy tym zróżnicowanych zasobów endogenicznych. W tym zakresie należy wykorzystać narzędzia współpracy niezbędne dla optymalizacji systemu opieki nad dzieckiem oraz edukacji na obszarach o skrajnie niskiej gęstości zaludnienia. W ten sposób, oraz upowszechniając możliwość kształcenia przez całe życie, należy dostosować stronę podażową do zmieniającego się popytu na pracę i zmniejszyć nierównowagę na rynku pracy. Istotnym działaniem w tym zakresie powinno być też zwiększanie strony popytowej poprzez tworzenie nowych miejsc pracy w oparciu o innowacyjny rozwój istniejących funkcji oraz poszerzanie podstaw rozwojowych o nowe funkcje. Zwiększanie poziomu opieki zdrowotnej powinno korzystnie wpływać na jakość kapitału ludzkiego, a tworzenie warunków do kooperacji poprzez upowszechnianie współpracy spółdzielczej i klastrowej powinno sprzyjać wykorzystaniu i poprawie jakości kapitału społecznego.

³ W celu uniknięcia efektu statystycznego, obserwowanego na obszarze Bieszczad w związku z ich skrajnie niską gęstością zaludnienia, kartogram przedstawia liczbę fundacji, stowarzyszeń i organizacji społecznych bez odniesienia jej do liczby mieszkańców.

2. Gospodarka

Gospodarka obszaru Błękitnego Sanu wykazuje duże zróżnicowanie. Z jednej strony zlokalizowane są tu ważne dla województwa podkarpackiego zakłady przemysłowe, a z drugiej w większości gmin wiejskich dominuje działalność rolnicza. Niewątpliwie największym zakładem przemysłowym Błękitnego Sanu jest specjalizująca się m. in. w produkcji maszyn drogowych i ziemnych, należąca obecnie do chińskiego koncernu Guangxi LiuGong Machinery – Huta Stalowa Wola, zatrudniająca ok. 2,5 tys. pracowników. Z innych dużych zakładów warto wspomnieć o firmach:

- ATS Stahlschmidt & Maiworm w Stalowej Woli (felgi),
- Federal-Mogul Gorzyce (tłoki),
- Zakłady Chemiczne Organika-Sarzyna w Nowej Sarzynie,
- Stomil Sanok,
- Autosan Sanok.

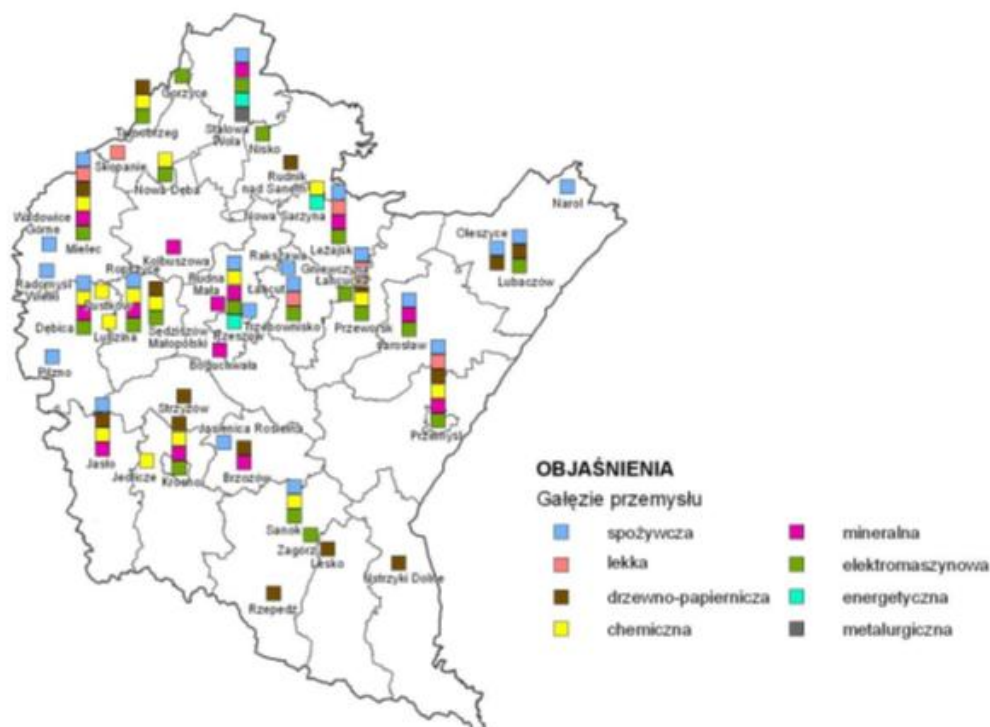
Przemysł spożywczy reprezentowany jest m. in. przez zakłady zbożowo-młynarskie (Sanok, Jarosław), owocowo-warzywne (Leżajsk), mleczarskie (Sanok, Stalowa Wola). Przetwórstwo drewna i produkcja mebli oraz materiałów budowlanych zlokalizowana jest z kolei przede wszystkim w gminach bieszczadzkich (patrz rycina 18).

Wspomniane wcześniej dwa największe miasta Błękitnego Sanu, tj. Przemysł i Stalowa Wola wyróżniają się w strukturze przestrzennej województwa podkarpackiego, pod względem rozwoju gospodarczego. Przemysł pełni przede wszystkim funkcje usługowe, w mniejszym stopniu przemysłowe, natomiast Stalowa Wola, powstała w ramach realizacji Centralnego Okręgu Przemysłowego jest jednym z najważniejszych ośrodków przemysłowych Podkarpacia. Przemysł jest natomiast miejscem największej koncentracji materialnych przejawów dziedzictwa kulturowego na obszarze Błękitnego Sanu. Funkcje przemysłowe i usługowe pełnią także dwa średniej wielkości miasta, tj.: Jarosław i Sanok.

Dla potrzeb *Strategii Rozwoju Województwa – Podkarpackie 2020* dokonano, posługując się analizą wielokryterialną powiązań społeczno-ekonomicznych, identyfikacji rzeczywistych i potencjalnych biegunów wzrostu. Na obszarze Błękitnego Sanu są to: Jarosław-Przeworsk, Przemysł, Stalowa Wola oraz Sanok-Lesko. Potencjalnymi strefami wzrostu są natomiast: Tarnobrzeg-Sandomierz-Stalowa Wola oraz Sanok-Lesko-Ustrzyki Dolne.

Rycina 18

Branże przemysłu w województwie podkarpackim

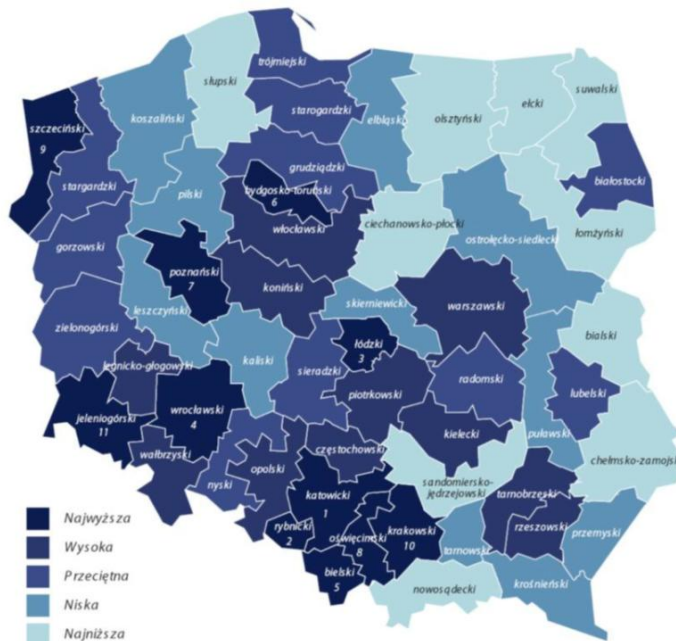
Źródło: Diagnoza sytuacji społeczno-gospodarczej... (2013, s. 52).

Z wieloczynnikowych analiz przeprowadzonych przez Instytut Badań nad Gospodarką Rynkową wynika, że fragment obszaru Błękitnego Sanu położony w północnej części podregionów: tarnobrzeskiego i rzeszowskiego cechuje się wysoką atrakcyjnością inwestycyjną dla przemysłu (patrz rycina 19). Z tych samych badań wynika, że fragment obszaru Błękitnego Sanu położony w północnej części podregionu rzeszowskiego ma dodatkowo bardzo wysoką atrakcyjność inwestycyjną dla działalności zaawansowanej technologicznie (patrz rycina 20). Podobnie został on oceniony w zakresie atrakcyjności inwestycyjnej dla działalności usługowej, natomiast pozostała część obszaru Błękitnego Sanu, położona w podregionach: przemyskim i krośnieńskim charakteryzuje się wysoką, a w podregionie tarnobrzeskim przeciętną atrakcyjnością dla tego typu działalności (patrz rycina 21). Warto przy tym podkreślić, że o ile w podregionie rzeszowskim w pierwszej kolejności działalność usługowa powinna dotyczyć nowoczesnych technologii i wspierania przemysłu, o tyle w podregionach: przemyskim i krośnieńskim powinna ona rozwijać się w zakresie usług turystycznych.

Pod względem liczby podmiotów gospodarczych obszar Błękitnego Sanu charakteryzuje się przeciętnym poziomem nasycenia przy relatywnie najwyższych wartościach wskaźników liczby podmiotów gospodarczych zarejestrowanych w rejestrze REGON na 10 tys. mieszkańców w powiatach: bieszczadzkim, leskim i sanockim, co w dużym stopniu jest konsekwencją wspomnianego już efektu statystycznego oraz w powiecie stalowowolski i mieście Przemysłu, co z kolei odzwierciedla duży potencjał przedsiębiorczości w tych jednostkach samorządowych.

Rycina 19

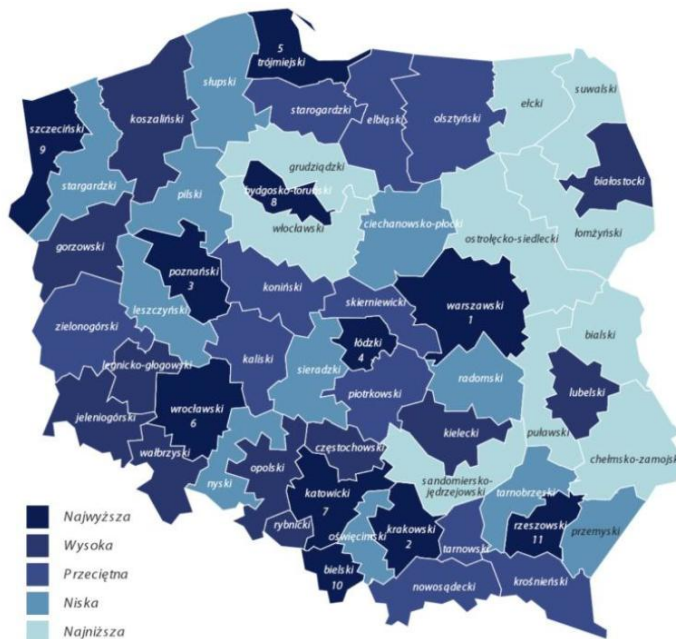
Atrakcyjność inwestycyjna podregionów dla działalności przemysłowej w 2011 r.

Źródło: Atrakcyjność inwestycyjna województw i podregionów Polski, Instytut Badań nad Gospodarką Rynkową, Gdańsk 2011 r.

Rycina 20

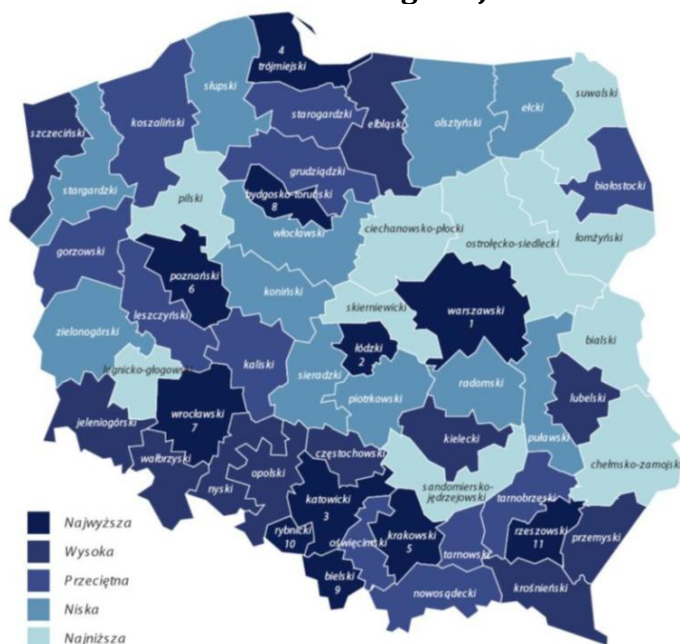
Atrakcyjność inwestycyjna dla działalności zaawansowanej technologicznie w 2011 r.

Źródło: Atrakcyjność inwestycyjna województw i podregionów Polski, Instytut Badań nad Gospodarką Rynkową, Gdańsk 2011 r.

Rycina 21

Atrakcyjność inwestycyjna podregionów dla działalności usługowej w 2011 r.

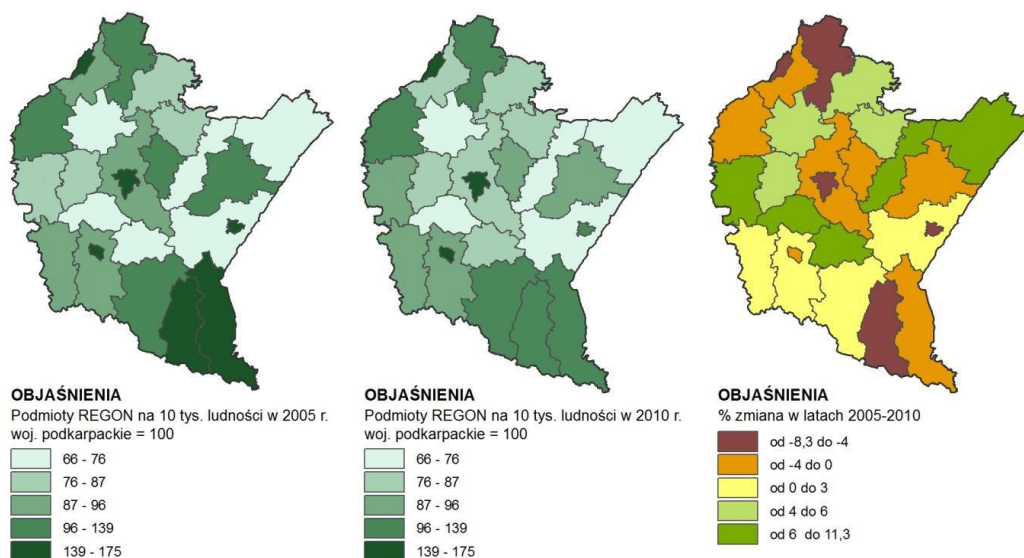

Źródło: Atrakcyjność inwestycyjna województw i podregionów Polski, Instytut Badań nad Gospodarką Rynkową, Gdańsk 2011 r.

Bardzo negatywny zjawiskiem jest spadek liczby podmiotów gospodarczych w powiatach: leskim i stalowowolskim i mieście Przemyśle, który w latach 2005-2010 był jednym z największych na Podkarpaciu (patrz rycina 22).

Rycina 22

Podmioty gospodarcze zarejestrowane w systemie REGON w układzie powiatów województwa podkarpackiego w okresie 2005-2010

Źródło: Diagnoza sytuacji społeczno-gospodarczej... (2013, s. 37).

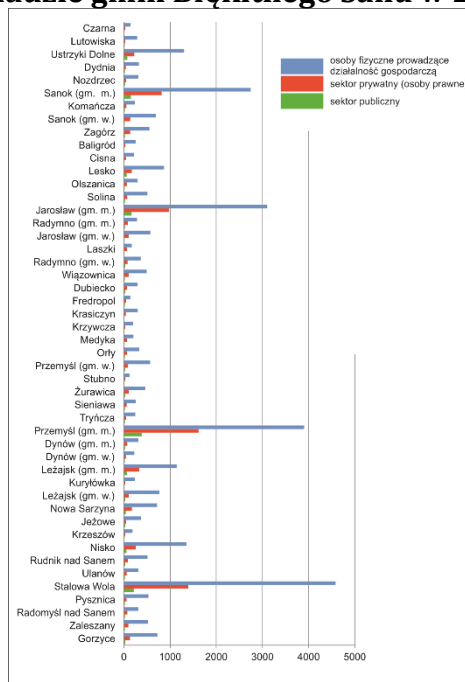

W 2011 r. liczba podmiotów gospodarczych zarejestrowanych w rejestrze REGON na obszarze Błękitnego Sanu wynosiła 44 112. Większość z nich, zgodnie z tendencjami ogólnokrajowymi i wojewódzkimi stanowiły podmioty prywatne – 42 131 (95,5%, przy średniej wojewódzkiej wynoszącej 96,0%). W ogólnej liczbie podmiotów gospodarczych zarejestrowanych w systemie REGON 76,1% stanowiły podmioty osób fizycznych prowadzących działalność gospodarczą. O ile gminy Błękitnego Sanu różnią się bardzo wyraźnie pod względem liczby podmiotów (patrz rycina 23), to nie obserwuje się istotnych różnicowań pod względem udziału poszczególnych rodzajów podmiotów (patrz rycina 24).

Najwięcej podmiotów gospodarczych zarejestrowanych jest w czterech największych miastach, tj. w: Stalowej Woli – 8 189, Przemyślu – 5 901, Jarosławiu – 4 246 i Sanoku – 3 711. Wśród gmin miejsko-wiejskich największą liczbą podmiotów zarejestrowanych w systemie REGON cechują się: Nisko – 1 667 i Ustrzyki Dolne – 1 606, a wśród gmin wiejskich: Leżajsk – 902, Gorzyce – 885 i Sanok – 842. Najmniejsze liczebności podmiotów zarejestrowanych w systemie REGON notuje się w gminach wiejskich: Stubno – 173, Czarna – 182, Fredropol – 203 i Laszki – 251. Istotnym uzupełnieniem struktury podmiotów gospodarczych działających na obszarze Błękitnego Sanu są indywidualne gospodarstwa rolne. Ich ogólna liczba wynosi 65 030, co stanowi o blisko 50% więcej niż liczebność wszystkich podmiotów zarejestrowanych w systemie REGON na tym obszarze.

Rycina 23

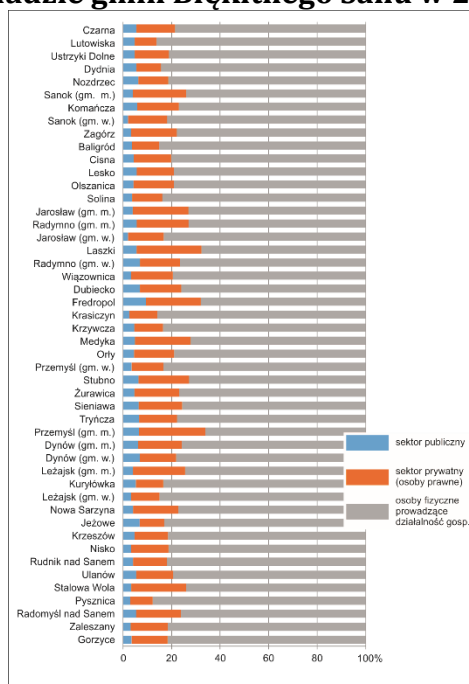
Podmioty gospodarcze zarejestrowanych w systemie REGON w układzie gmin Błękitnego Sanu w 2011 r.

Źródło: Opracowanie własne na podstawie Rocznika Statystycznego Województwa Podkarpackiego (2012).

Rycina 24

Struktura podmiotów gospodarczych zarejestrowanych w systemie REGON w układzie gmin Błękitnego Sanu w 2011 r.

Źródło: Opracowanie własne na podstawie Rocznika Statystycznego Województwa Podkarpackiego (2012).

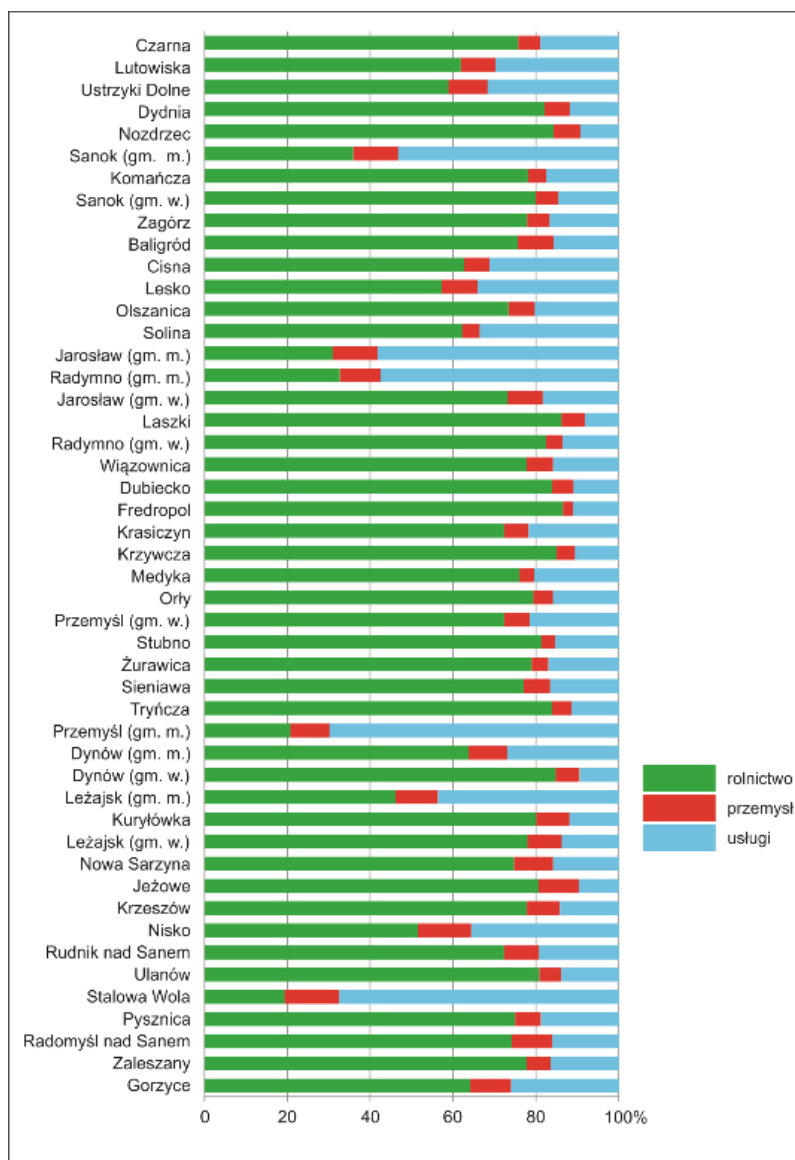
W ogólnej strukturze sektorowej podmiotów gospodarczych, uwzględniając również indywidualne gospodarstwa rolne, najczęściej z nich prowadzi działalność w rolnictwie (66 522). Stanowią one 60,9% ogólnej liczby podmiotów, czyli nieznacznie mniej od wartości średniej dla województwa podkarpackiego wynoszącej 64,4%. Drugą pozycję pod względem udziału w strukturze sektorów działalności gospodarczej zajmują podmioty prowadzące działalność w usługach (33 563) – 30,8 %, przekraczając średnią dla województwa podkarpackiego wynoszącą 27,4%. Najmniejszym udziałem w ogólnej liczbie podmiotów gospodarczych charakteryzują się te z nich, które prowadzą działalność w przemyśle i budownictwie (9 057) – osiągając średnią wojewódzką wynoszącą 8,3%. Ponownie obszar Błękitnego Sanu charakteryzuje się istotnym zróżnicowaniem wyżej wymienionych struktur (patrz rycina 25).

Przeprowadzona analiza wskazuje na wyraźną zależność między wielkością jednostki samorządowej mierzoną liczbą ludności, a strukturą sektorową podmiotów gospodarczych. W dużych miastach takich jak: Stalowa Wola i Przemyśl udział podmiotów świadczących usługi osiąga poziom ok. 70%, w miastach mniejszych: Jarosław, Sanok i Radymno nie przekracza 60%, natomiast w gminach wiejskich kształtuje się on na poziomie poniżej 20%. W gminach wiejskich z kolei obserwuje się bardzo wysoki udział podmiotów związanych z rolnictwem. W gminach wiejskich: Dydnia, Nozdrzec, Laszki, Radymno, Dubiecko, Fredropol, Krzywca, Stubno, Tryńcza, Dynów przekracza on 80% ogółu podmiotów. Relatywnie niski udział podmiotów związanych z przemysłem i budownictwem wynika z większej koncentracji tego typu działalności w porównaniu z rolnictwem czy usługami. Specyfiką gmin bieszczadzkich

jest duży udział, dochodzący do 40% ogółu podmiotów usługowych, prowadzących działalność związaną z obsługą ruchu turystycznego w zakresie zakwaterowania i gastronomii.

Rycina 25

Struktura podmiotów gospodarczych według sektorów w układzie gmin Błękitnego Sanu w 2011 r.

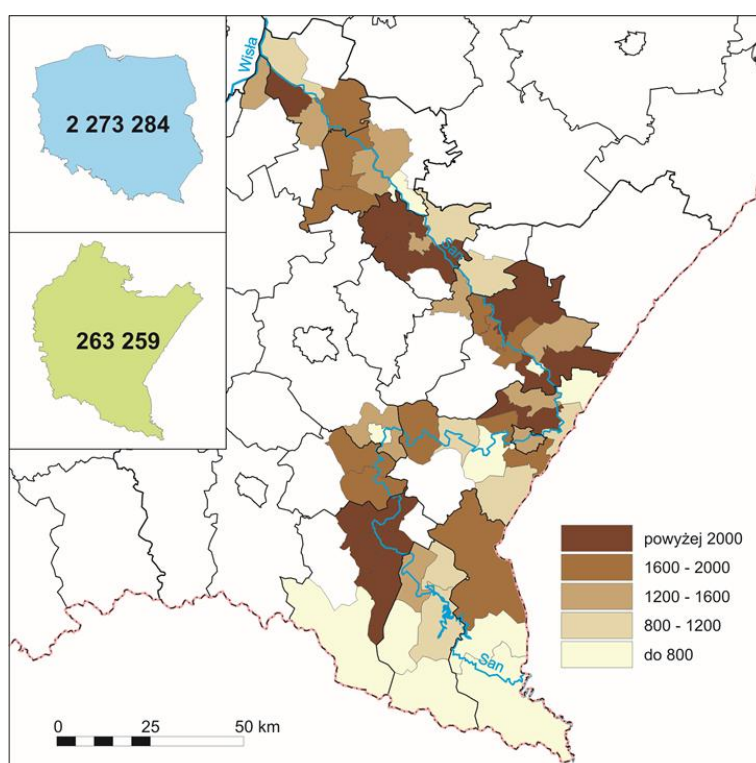
Źródło: Opracowanie własne na podstawie Rocznika Statystycznego Województwa Podkarpackiego (2012) oraz wyników Powszechnego Spisu Rolnego 2010 r.

Jak już wcześniej wspomniano dominującą formą aktywności gospodarczej w gminach wiejskich Błękitnego Sanu jest rolnictwo. Ma ono najlepsze warunki pod względem jakości rolniczej przestrzeni produkcyjnej w środkowej części analizowanego obszaru (m. Przemyśl oraz sąsiadujące z nim gminy) oraz w położonej u ujścia Sanu do Wisły gminie Gorzyce (patrz rycina 3). W pozostałych gminach warunki dla rozwoju rolnictwa są przeciętne lub słabe, a najgorsze w powiatach: bieszczadzkiem i leskim.

Liczba gospodarstw rolnych wykazuje duże zróżnicowanie (patrz rycina 26). W ich strukturze wielkościowej zarówno na obszarze Błękitnego Sanu jak i całego województwa podkarpackiego dominują gospodarstwa, których powierzchnia nie przekracza 10 ha. Udział gospodarstw o powierzchni 10 ha i więcej, wynosi na obszarze Błękitnego Sanu zaledwie 3,6% ogółu gospodarstw, ale i tak jest to więcej wobec średniej wojewódzkiej kształtującej się na poziomie 2,5%. Największy odsetek tego typu gospodarstw charakteryzuje gminy bieszczadzkie: Lutowiska (30,8%), Czarna (24,9%), Komańcza (20,6%), a najniższy (pomijając gminy miejskie) gminy: Pysznica (0,3%) i Dydnia (0,8%). Konsekwencją dużego rozdrobnienia gospodarstw jest wielokierunkowość produkcji, niska towarowość, niskie dochody produkcji rolników oraz zjawisko bezrobocia ukrytego.

Rycina 26

Indywidualne gospodarstwa rolne w układzie gmin Błękitnego Sanu w 2010 r.

Źródło: Opracowanie własne na podstawie wyników Powszechnego spisu Rolnego 2010 r.

W zakresie kierunków produkcji rolnej na obszarze Błękitnego Sanu zachodzą zmiany, polegające m. in. na zmniejszaniu się liczby gospodarstw owczarskich, na rzecz gospodarstw wyłącznie z produkcją roślinną, niskim zainteresowaniu produkcją mięsa wołowego, rozwoju rolnictwa ekologicznego. Konieczne jest podejmowanie wysiłku na rzecz zmniejszania liczby gospodarstw rolnych i zwiększania ich powierzchni, a także dochodowości. Niezbędna jest także większa specjalizacja rolnictwa Błękitnego Sanu na produktach lokalnych i regionalnych oraz większe usieciwienie poprzez tworzenie grup producenckich.

Ważną dziedziną gospodarki gmin Błękitnego Sanu są usługi, w tym zwłaszcza turystyka, która może rozwijać się jako jedna z wiodących specjalizacji tego obszaru. Wyjątkowość Błękitnego Sanu polega na koncentracji na jednym obszarze bardzo zróżnicowanych atrakcji turystycznych o charakterze środowiskowym i antropogenicznym. Tworzą je unikalne w skali kontynentu kompleksy krajobrazowe, wyjątkowe co do swojego składu oraz stanu zbiorowiska roślinne i zwierzęce oraz interesujące i zróżnicowane kulturowo zabytki dokumentujące bogatą historię tych ziem.

Wykaz najważniejszych atrakcji turystycznych analizowanego obszaru, w układzie poszczególnych gmin, przygotowany przez Podkarpacką Regionalną Organizację Turystyczną zawiera Załącznik do niniejszej Diagnozy. Z przedmiotowego zestawienia wynika, że największa koncentracja atrakcji turystycznych występuje w miastach i gminach powiatów: bieszczadzkiego, leskiego, sanockiego, jarosławskiego, przemyskiego oraz w mieście Przemyślu. Tereny Bieszczadzkiego Parku Narodowego odwiedziło w 2011 r. 331 tys. osób. Znacznym zainteresowaniem odwiedzających (ponad 61 tys.) cieszyło się Arboretum w Bolestraszcach, a wśród atrakcji kulturowych – Muzeum Budownictwa Ludowego w Sanoku – 120 tys. osób oraz zamek w Krasiczynie (park i obiekt zamkowy) – ok. 100 tys. osób. Z przejazdu bieszczadzką kolejką leśną skorzystało ponad 70 tys. odwiedzających. W tym kontekście należy stwierdzić, że obszar dolnego Sanu należy do terenów o relatywnie bardzo niskim stopniu wykorzystania turystycznego.

Dostęp do tych atrakcji uwarunkowany jest stanem infrastruktury turystycznej. Na obszarze Błękitnego Sanu znajduje się ponad 200 km pieszych szlaków turystycznych, ok. 100 km rowerowych, ponad 30 km narciarskich i ponad 100 km konnych. Ponadto występują tu liczne ścieżki dydaktyczne oraz szlaki kulturowe, z których najbardziej znany jest Szlak Architektury Drewnianej⁴. Zlokalizowanych jest także 68 hoteli, 7 moteli, 47 pensjonatów, 26 schronisk młodzieżowych, 45 ośrodków wypoczynkowych, 25 pól namiotowych i 8 kempingów oraz 352 kwatery agroturystycznych. W rezultacie obszar ten predysponowany jest w zróżnicowanym stopniu do rozwoju opierającego się na kształtowaniu funkcji turystycznej, większym w części południowo-wschodniej, mniejszym w północno-zachodniej. Istnieje tu możliwość uprawiania zróżnicowanych form turystyki, tj.:

- turystyki wypoczynkowej (w tym agroturystyki),
- turystyki uzdrowiskowej (w tym leczniczej),
- turystyki krajoznawczej,
- turystyki aktywnej (w tym: wodnej, konnej i narciarskiej),
- turystyki zakupowej (przygranicznej),
- turystyki biznesowo-konferencyjnej.

Część z tych form jest już rozwinięta (np. turystyka uzdrowiskowa w Polańczyku, turystyka krajoznawcza na obszarze Bieszczadzkiego Parku Narodowego oraz w okolicach Zalewu Solińskiego), inne wymagają wsparcia (turystyka wypoczynkowa,

⁴ Równie ciekawe, ale mniej znane są: Szlak Ikon, Szlak Umocnień Nadszańskich oraz Szlak Szwejka.

turystyka aktywna, turystyka zakupowa), a jeszcze inne podjęcia działań (turystyka biznesowo-konferencyjna) niezbędnych do osiągnięcia wyzwań rozwojowych tego obszaru. Już obecnie największa koncentracja ruchu turystycznego w województwie podkarpackim na poziomie gminnym ma miejsce w otoczeniu Zalewu Solińskiego.

W 2011 r. na obszarze Błękitnego Sanu z noclegów skorzystało 300,4 tys. osób, z tego 7,3% stanowili cudzoziemcy, co stanowiło 41,8% ogółu obsłużonych w województwie podkarpackim turystów oraz 31,2% turystów zagranicznych. Przeciętny pobyt był dosyć krótki, wynosił bowiem 3-4 dni, o czym świadczy liczba udzielonych noclegów wynosząca 968,8 tys. (w tym 4,7% stanowiły noclegi udzielone cudzoziemcom). Największa koncentracja turystów korzystających z noclegów miała miejsce w gminach powiatów: leskiego (41,2% korzystających z noclegów w obszarze Błękitnego Sanu i 17,2% w województwie), bieszczadzkiego (odpowiednio: 11,0% i 4,6%), sanockiego (9,7% i 4,0%) oraz w mieście Przemyślu (14,3% i 6,0%).

Obecny stan wskazuje na konieczność dokonania zasadniczych zmian w zakresie prowadzenia działalności turystycznej na obszarze Błękitnego Sanu, które powinny uwzględniać:

- stworzenie warunków dla rozwoju ścisłej współpracy podmiotów działających w sektorze gospodarki i przemysłu turystycznego oraz między nimi a samorządem terytorialnym, skutkujących efektywną koordynacją przedsięwzięć podejmowanych w zakresie wzmocnienia funkcji turystycznych,
- poprawę dostępności drogowo-kolejowej najważniejszych atrakcji turystycznych,
- przygotowanie bazy noclegowej oraz oferty dla turystów zagranicznych i biznesowych, korzystających z transportu lotniczego,
- budowę i poprawę standardu bazy hotelowej do poziomu co najmniej 3 gwiazdek, z zapleczem konferencyjnym i wypoczynkowym,
- budowę i modernizację wielofunkcyjnych kompleksów rekreacyjno-wypoczynkowych zapewniających szeroką ofertę programową,
- uzupełnienie oferty miejsc noclegowych o usługi typu spa&wellness,
- modernizację i rozbudowę bazy campingowej i caravaningowej,
- budowę i modernizację obiektów rekreacyjnych dla potrzeb uprawiania turystyki wodnej i narciarstwa (stworzenie stacji narciarskich),
- rozwój oferty uzdrowiskowej,
- stworzenie kompleksowego systemu promocji i obsługi ruchu turystycznego, korzystając z narzędzi klastrowych.

Podjęcie i realizacja powyższych działań wymaga stworzenia podstaw dla trwałej i konstruktywnej współpracy z podmiotami odpowiedzialnymi za ochronę przyrody, która pozwoli na wypracowanie kompromisowych rozwiązań zapewniających rozwój Błękitnego Sanu zgodny z zasadą rozwoju zrównoważonego.

Funkcjonowanie systemu gospodarczego Błękitnego Sanu uzależnione jest od stworzenia odpowiednich warunków dla prowadzenia działalności gospodarczej. Obok

niezbędnych inwestycji infrastrukturalnych szczególne znaczenie w tym zakresie powinny mieć działania zwiększające zakres i efektywność funkcjonowania otoczenia biznesu. Na analizowanym obszarze działają m. in. następujące instytucje otoczenia biznesu:

- Bieszczadzka Agencja Rozwoju Regionalnego S. A. w Ustrzykach Dolnych,
- Przemyska Agencja Rozwoju Regionalnego S. A. w Przemyśle,
- Rzeszowska Agencja Rozwoju Regionalnego S. A. w Rzeszowie,
- Tarnobrzaska Agencja Rozwoju Regionalnego S. A. w Tarnobrzegu.

Akcjonariuszami tych agencji są: Skarb Państwa i samorządy lokalne. Agencje te mają duży udział w pozyskiwaniu funduszy pomocowych dla regionu. Obszar Błękitnego Sanu obejmuje swym zasięgiem m. in. Podkarpacka Regionalna Organizacja Turystyczna, Regionalna Izba Gospodarcza w Sanoku, Regionalna Izba Gospodarcza w Stalowej Woli, Regionalna Izba Gospodarcza w Przemyśle, Leżajskie Stowarzyszenie Rozwoju oraz Izba Rolnicza Województwa Podkarpackiego. Korzystne warunki dla rozwoju przedsiębiorczości tworzą również inicjatywy klastrowe oraz specjalne strefy ekonomiczne. Na obszarze Błękitnego Sanu mają siedzibę dwa klastry: Podkarpacki Klaster Spawalniczy KLASTAL w Stalowej Woli i Karpacki Klaster Turystyczny. Bliskość położenia oraz istniejący potencjał rozwojowy pozwala na włączenie się podmiotów z gmin Błękitnego Sanu do najważniejszych inicjatyw klastrowych w województwie podkarpackim, do których należą: Stowarzyszenia Grupy Przedsiębiorców Przemysłu Lotniczego Dolina Lotnicza (zaangażowane są już firmy ze Stalowej Woli i Sanoka), Klaster Lotnictwa Lekkiego i Ultralekkiego – Podkarpackie Powiązanie Kooperacyjne czy Klaster IT Wschodni Klaster Informatyczny. Powstają także inicjatywy tworzenia parków przemysłowych (gm. Leżajsk) oraz naukowo-technologicznych (Sanok). Obszar Błękitnego Sanu to teren funkcjonowania dwóch specjalnych stref ekonomicznych: SSE Euro-Park Mielec i Tarnobrzaska SSE Euro-Park Wisłosan, których podstrefy zlokalizowane są w: Przemyśle, Stalowej Woli, Jarosławiu, Sanoku, Leżajsku oraz gm. Orły.

3. Sytuacja finansowa samorządu lokalnego

Sytuacja finansowa samorządu terytorialnego warunkuje możliwość realizacji jego zadań, a w konsekwencji wpływa na tworzenie warunków dla prowadzenia działalności gospodarczej oraz kształtuje poziom i warunki życia mieszkańców. Budżety gmin Błękitnego Sanu wykazują duże zróżnicowanie zależne od wielkości i funkcji jednostek samorządu terytorialnego. Największymi dochodami, wynoszącymi 432,6 mln zł (patrz tabela 4) dysponuje miasto na prawach powiatu Przemyśl, co wynika z pełnienia przez nie zarówno funkcji gminy jak i powiatu. Miasto o niemal identycznej liczbie mieszkańców – Stalowa Wola, posiada dochody o 53,4% niższe od Przemyśla.

Tabela 4

Sytuacja finansowa samorządu gminnego obszaru Błękitnego Sanu w 2011 r.

Gmina	Dochody ogółem (tys. zł)	Udział % dochodów własnych	Wydatki ogółem (w tys. zł)	Udział % wydatków inwestycyjnych	Udział % wydatków na oświatę i wychowanie	Udział % wydatków na pomoc społeczną
POWIAT BIESZCZADZKI						
gm. Czarna	7 845,4	37,5	9 421,5	21,2	32,6	14,1
gm. Lutowska	9 845,2	61,3	11 259,0	31,7	29,8	14,8
m. i gm. Ustrzyki Dolne	54 042,7	38,1	56 598,9	25,6	32,5	18,2
POWIAT BRZÓZOWSKI						
gm. Dydnia	24 718,2	17,9	25 816,2	20,4	39,8	18,3
gm. Nozdrzec	24 818,3	15,2	27 327,4	17,7	43,6	20,2
POWIAT SANOCKI						
m. Sanok	104 391,6	63,6	107 610,7	16,6	34,6	16,6
gm. Komańcza	14 906,2	30,8	15 931,7	18,4	35,2	13,3
gm. Sanok	41 578,3	26,4	45 400,1	19,7	36,0	22,5
m. i gm. Zagórz	36 451,2	35,5	47 840,9	35,4	30,8	12,0
POWIAT LESKI						
gm. Baligród	11 901,5	27,0	11 951,8	26,6	38,3	15,0
gm. Cisna	9 390,1	63,2	9 013,5	26,7	24,9	9,1
m. i gm. Lesko	34 279,5	52,3	34 459,0	25,9	29,3	17,5
gm. Olszanica	14 978,9	34,9	14 337,1	4,8	40,4	16,2
gm. Solina	23 111,4	71,0	25 891,0	35,1	24,8	9,5
POWIAT JAROSŁAWSKI						
m. Jarosław	99 585,0	58,2	96 249,3	9,2	42,1	19,9
m. Radymno	13 855,3	50,0	15 451,2	18,7	35,9	17,2
gm. Jarosław	38 969,8	25,5	38 193,0	36,6	28,2	15,7
gm. Laszki	18 435,9	21,3	20 492,0	20,6	38,6	19,2

Gmina	Dochody ogółem (tys. zł)	Udział % dochodów własnych	Wydatki ogółem (w tys. zł)	Udział % wydatków inwestycyjnych	Udział % wydatków na oświatę i wychowanie	Udział % wydatków na pomoc społeczną
gm. Radymno	32 820,8	32,9	31 634,3	11,2	45,4	20,4
gm. Wiązownica	35 541,2	24,9	34 324,9	24,6	32,6	17,1
POWIAT PRZEMYSKI						
gm. Dubiecko	31 431,3	15,3	31 301,4	11,1	36,1	22,9
gm. Fredropol	22 413,0	16,3	25 730,1	41,1	25,8	14,7
gm. Krasieczyn	12 382,0	43,7	12 438,5	8,1	33,5	22,2
gm. Krzywca	14 433,3	23,1	15 013,1	12,1	39,4	19,1
gm. Medyka	17 961,0	45,1	17 630,6	8,9	40,5	19,1
gm. Orły	25 145,2	31,2	24 575,1	15,5	38,4	20,8
gm. Przemyśl	25 350,6	38,4	26 509,3	11,5	43,3	21,2
gm. Stubno	15 558,2	41,3	12 716,6	10,7	33,4	21,0
gm. Żurawica	33 223,1	41,9	32 385,4	3,5	46,0	19,2
POWIAT PRZEWORSKI						
m. i gm. Sieniawa	25 023,2	26,3	25 565,6	12,3	33,6	15,8
gm. Tryńcza	32 101,1	50,7	29 528,6	32,8	35,1	14,4
MIASTO NA PRAWACH POWIATU						
m. Przemyśl	432 566,8	24,8	476 697,4	45,8	22,1	11,5
POWIAT RZESZOWSKI						
m. Dynów	17 597,8	24,1	18 785,5	15,5	28,5	16,8
gm. Dynów	20 335,2	18,8	21 286,9	13,7	44,9	18,3
POWIAT LEŻAJSKI						
m. Leżajsk,	35 915,8	62,2	36 765,0	17,3	44,7	16,7
gm. Kuryłówka,	19 526,1	18,5	21 575,1	30,0	29,0	16,9
gm. Leżajsk,	56 852,6	32,9	58 206,6	28,0	37,3	16,6
m. i gm. Nowa Sarzyna	53 477,4	39,4	60 104,6	17,8	49,0	19,4
POWIAT NIŻAŃSKI						
gm. Jeżowe	30 235,1	16,4	353 99,6	27,0	36,2	18,8
gm. Krzeszów	21 515,5	17,0	23 010,7	55,4	18,1	9,7
m. i gm. Nisko	58 200,9	54,6	59 156,2	27,9	30,7	17,3
m. i gm. Rudnik nad Sanem	29 094,6	45,4	28 041,1	23,4	30,2	21,2
m. i gm. Ulanów	24 193,3	16,2	23 093,2	29,3	37,0	14,9
POWIAT STALOWOWOLSKI						
m. Stalowa Wola	201 654,6	53,1	209 883,0	27,7	29,1	14,5
gm. Pysznica	25 327,7	39,2	26 325,7	24,5	36,2	17,3
gm. Radomyśl nad Sanem	22 088,3	24,4	24 207,1	29,7	32,0	16,1
gm. Zaleszany	25 977,2	27,4	28 365,7	25,7	35,6	17,4
POWIAT TARNOBRZESKI						
gm. Gorzyce	46 017,0	30,0	52 261,1	20,0	30,6	29,6
RAZEM Błękitny San	2 202 799,4	33,3	2 135 762,3	27,3	32,1	16,2
WOJEWÓDZTWO	5 111 780,0	35,6	5 352 480,0	21,3	37,0	17,6

Źródło: Opracowanie własne na podstawie Rocznika Statystycznego Województwa Podkarpackiego (2012).

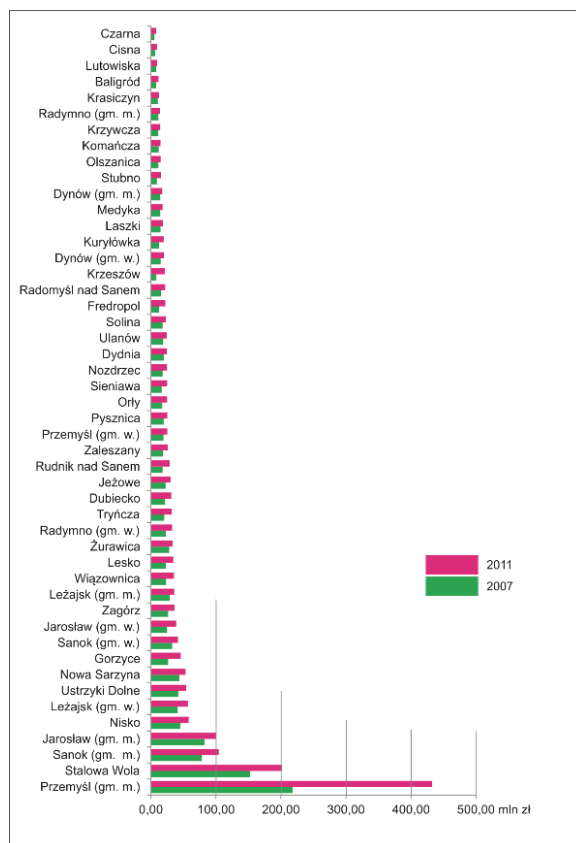
Z kolei najniższe dochody występują w gminach bieszczadzkich o najmniejszym zaludnieniu (Czarna, Cisna, Baligród). Jednostki te dysponują najmniejszymi dochodami wśród gmin województwa podkarpackiego i całej Polski, który wysokość osiąga poziom średnio ok. 2% dochodów Przemyśla. Wielkość dochodów w dużym stopniu determinuje wydatki oraz możliwości ubiegania się o współfinansowanie przedsięwzięć

inwestycyjnych ze środków zewnętrznych. Relatywnie najlepsza sytuacja pod względem udziału dochodów własnych w dochodach ogółem występuje w gminach: Solina, Cisna, Lutowiska, Nisko oraz w miastach: Sanok, Jarosław, Leżajsk i Stalowa Wola. Jest to związane z dużą koncentracją na ich obszarze podmiotów odprowadzających podatki i opłaty lokalne. Najgorsza sytuacja w zakresie udziału dochodów własnych w dochodach ogółem występuje w gminach: Dydnia, Nozdrzec, Dubiecko i Fredropol. Większość budżetów jednostek wchodzących w skład Błękitnego Sanu, po stronie dochodowej, w okresie 2007-2011, charakteryzuje się brakiem istotnych zmian, z wyjątkiem dwóch największych miast, tj. Przemysła, w którym dochody zwiększyły się o 100% i Stalowej Woli – wzrost o 25% (patrz rycina 27).

Podobnie jak w przypadku dochodów tak i w zakresie wydatków, w tym inwestycyjnych, w gminach Błękitnego Sanu występuje znaczne zróżnicowanie. Ogólnie gminy te są w wydatkowaniu środków inwestycyjnych bardziej aktywne niż wynosi średnia wojewódzka. Największe udziały wydatków inwestycyjnych w wydatkach ogółem (powyżej 40%) występują w gminach: Krzeszów i Fredropol oraz w mieście Przemysłu, natomiast najmniejsze (poniżej 10%) – w gminach: Żurawica, Olszanica, Krasieczyn, Medyka i mieście Jarosławiu. Udziały wydatków na oświatę i wychowanie oraz pomoc społeczną, zgodnie z prawidłowościami obserwowanymi w całej Polsce, stanowią znaczące pozycje wydatków budżetów gminnych.

Rycina 27

Dochody ogółem gmin Błękitnego Sanu w latach: 2007 i 2011

Źródło: Opracowanie własne na podstawie BDL GUS.

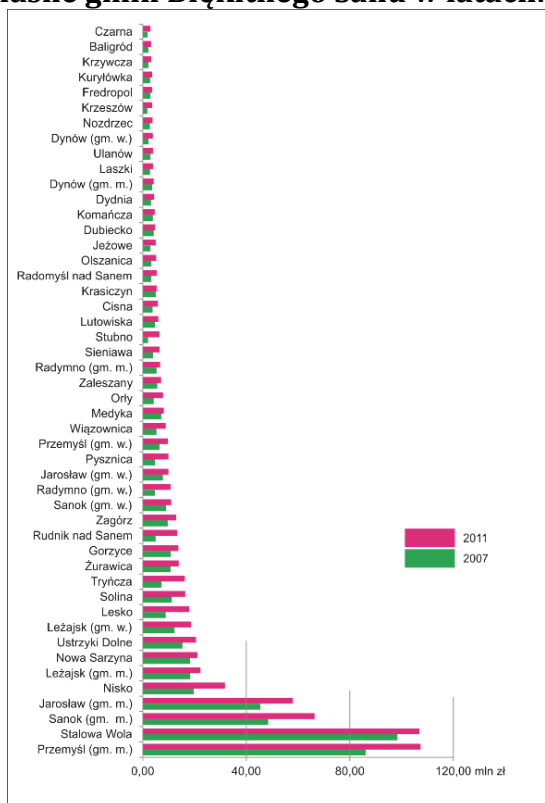
Największe udziały wydatków na oświatę występują w gminach o niskich budżetach. Są to jednocześnie gminy, które najmniej inwestują. Wydatki na pomoc społeczną mają bardzo wysoki udział w gminie Gorzyce, a także w większości gmin powiatów: przemyskiego i jarosławskiego, najmniejszy natomiast w gminach: Cisna, Solina i Krzeszów oraz w mieście Przemyślu.

W latach 2007-2011 w większości gmin Błękitnego Sanu nie odnotowano istotnych zmian w poziomie dochodów ogółem (patrz rycina 27). Wyjątkiem w tym względzie są największe miasta tego obszaru, tj. Przemyśl (wzrost o ok. 100%) i Stalowa Wola (wzrost o ok. 25%). Kilkunastoprocentowy wzrost odnotowały także miasta: Jarosław i Sanok. Porównanie dynamiki dochodów ogółem z dynamiką dochodów własnych (patrz rycina 28) pokazuje, że przyrosty dochodów ogółem wspomnianych miast w niewielkim stopniu były następstwem wzrostu dochodów własnych, co oznacza, że ich głównym źródłem były dochody zewnętrzne.

Dynamika dochodów ogółem wykazywała bardzo silne skorelowanie ze zmianami wielkości wydatków ogółem w latach 2007-2011 (patrz rycina 29). Jednak jej zestawienie ze zmianami w wydatkach inwestycyjnych (patrz rycina 30) pozwala wyciągnąć wniosek, że w przypadku miasta Przemyśla 2-krotny wzrost wydatków ogółem pociągnął za sobą 9-krotny przyrost wydatków inwestycyjnych, co jest niewątpliwie ewenementem w skali Błękitnego Sanu, ale także województwa podkarpackiego.

Rycina 28

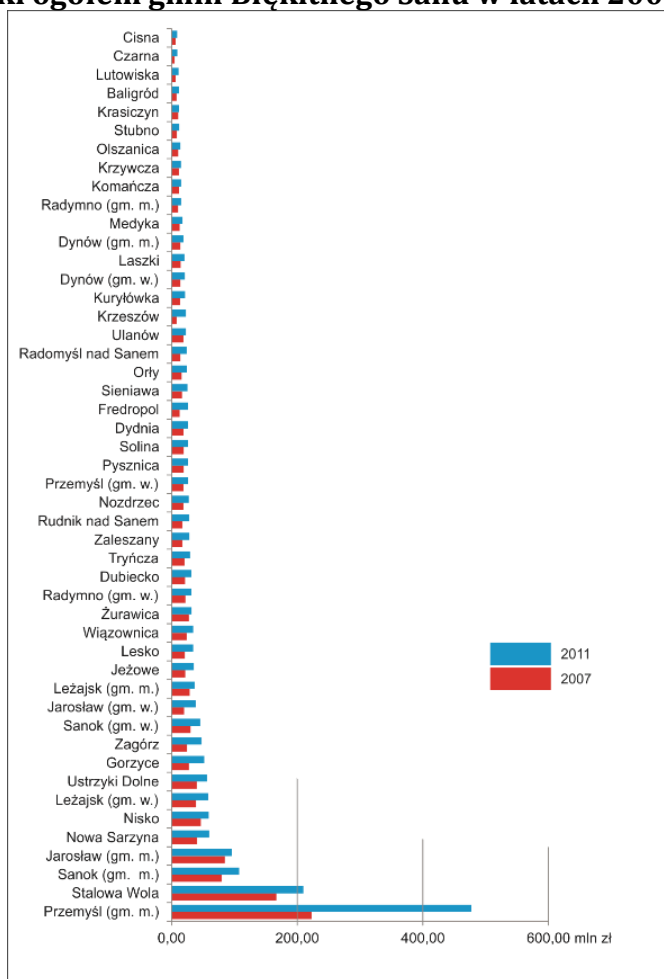
Dochody własne gmin Błękitnego Sanu w latach: 2007 i 2011

Źródło: Opracowanie własne na podstawie BDL GUS.

Rycina 29

Wydatki ogółem gmin Błękitnego Sanu w latach 2007 i 2011

Źródło: Opracowanie własne na podstawie BDL GUS.

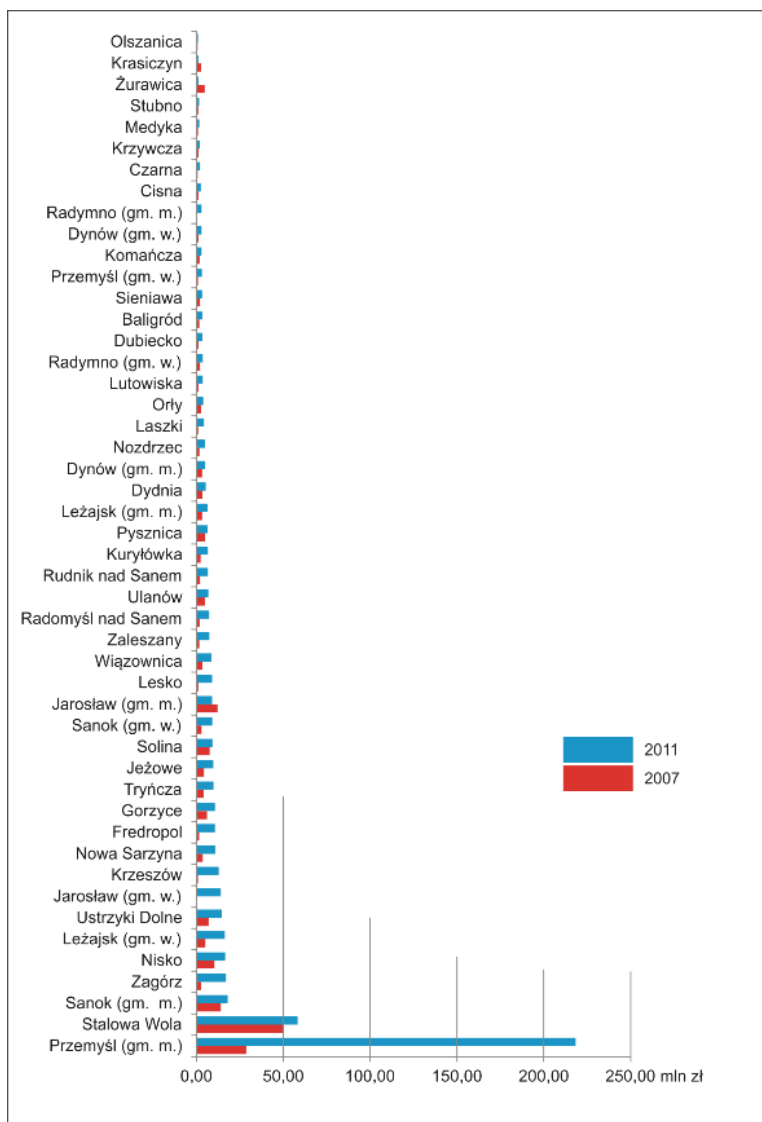
W większości gmin analizowanego obszaru odnotowano przyrost wydatków inwestycyjnych, przy czym ich skala jest często niewielka, zwłaszcza w gminach wiejskich, ze względu na ogólną szczupłość budżetu. Gmina Olszanica praktycznie nie inwestuje, w gminach: Krasiczyn i Żurawica oraz w mieście Jarosławiu odnotowano spadek wydatków inwestycyjnych.

Analizując stan budżetów gminnych (dochodów i wydatków) w przeliczeniu na jednego mieszkańca (patrz rycina 31 i 32), zwraca uwagę występowanie w przypadku gmin bieszczadzkich oraz małych gmin, położonych w środkowym i dolnym biegu Sanu, wspomnianego już wcześniej efektu statystycznego, co w znacznym stopniu potwierdza relatywnie lepsza sytuacja finansowa gmin o najniższym poziomie zaludnienia, który powinien być uwzględniany przy interpretowaniu każdej wartości odnoszonej do liczby ludności.

Rycina 30

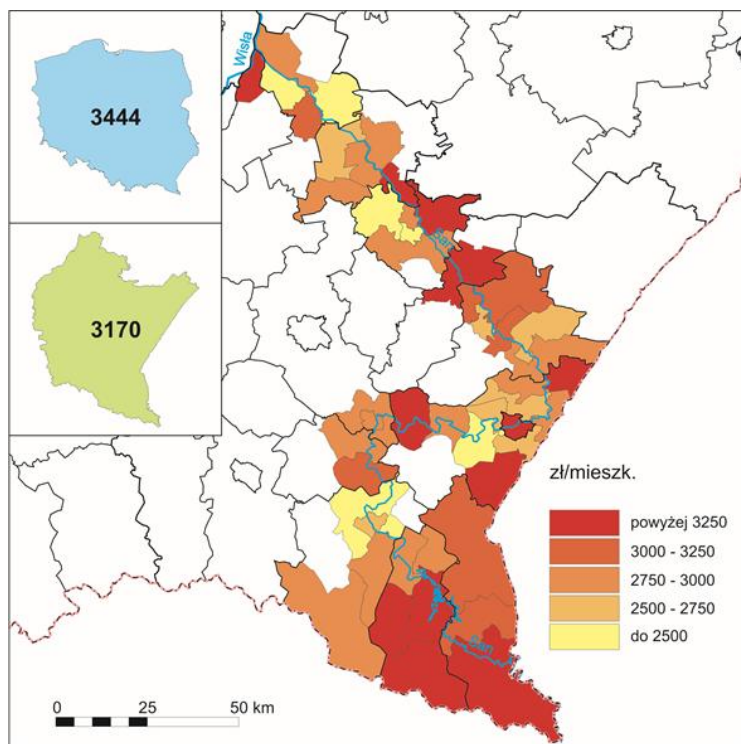
Wydatki inwestycyjne gmin Błękitnego Sanu w latach: 2007 i 2011

Źródło: Opracowanie własne na podstawie BDL GUS.

Zróznicowaną sytuację finansową gmin Błękitnego Sanu potwierdzają wartości i prognozy podstawowych wskaźników ekonomicznych odnoszących się do sytuacji finansów publicznych. Zdecydowana większość gmin nie jest zbyt zadłużona (wskaźnik zadłużenia do uzyskanych dochodów nie przekracza ok. 30% w stosunku do dopuszczalnego wynoszącego 60%), co nie powinno uniemożliwić im sięganie po zewnętrzne środki na finansowanie inwestycji. Problemem może być jednak szczupłość budżetów większości gmin wiejskich. Wzrastająca wartość wskaźników zadłużenia w relacji do dochodów ogółem oraz spłaty kredytów wraz z odsetkami skutkująca zmniejszającą się wartością prognozy wydatków inwestycyjnych, dotyczy wybranych gmin, tj. Leska, Komańczy, Krzywczycy, Fredropolu, Radomyśla oraz gminy wiejskiej Przemysł, w przypadku których wartość wskaźnika zadłużenia do dochodów ogółem przekroczyła 50%.

Rycina 31

Dochody gmin na 1 mieszkańca w jednostkach Błękitnego Sanu w 2011 r.

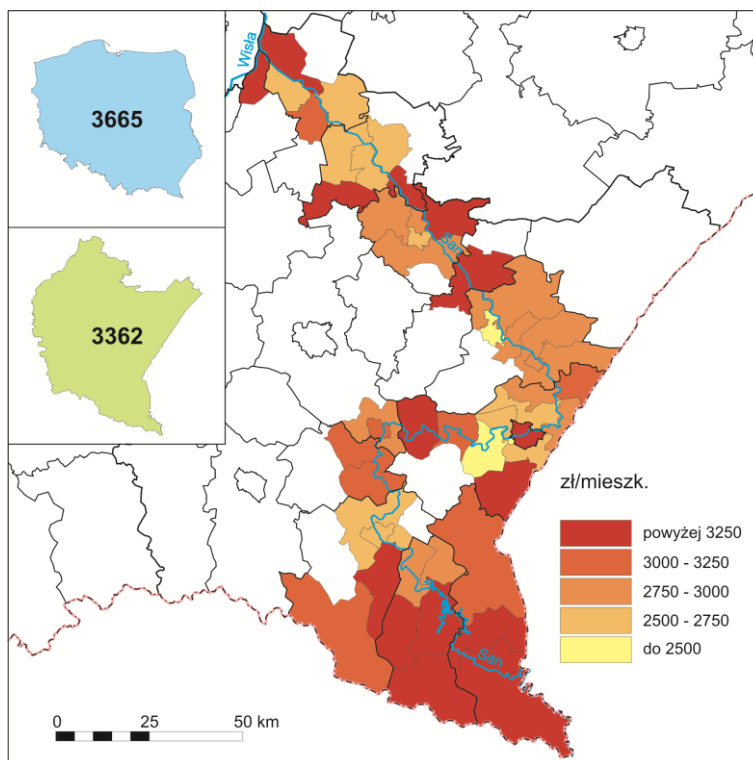
Źródło: Opracowanie własne.

Pomimo ograniczeń finansowych gminy Błękitnego Sanu samorządy lokalne są aktywne w pozyskiwaniu środków zewnętrznych przeznaczanych na inwestycje, których wartość przekracza możliwości samodzielnego ich sfinansowania przez budżety gmin. W pierwszej perspektywie finansowej budżetu Unii Europejskiej, w której jak państwo członkowskie uczestniczyła Polska, tj. w latach 2004-2006, łączna wartość projektów zrealizowanych przez gminy województwa podkarpackiego, wspierana przez EFRR i EFS, wyniosła 743 330 669,19 zł. Wartość projektów zrealizowanych przez gminy wchodzące w skład Błękitnego Sanu osiągnęła poziom 288 804 372,05 zł, co stanowi 38,9% wartości wszystkich projektów zrealizowanych przez podkarpackie gminy (patrz tabela 5).

Średnia wartość projektów gminnych na Podkarpaciu wyniosła 2 123 801,91 zł i była o 18,3% wyższa od średniej dla Błękitnego Sanu wynoszącej 2 511 342,37 zł. Gminy województwa podkarpackiego w ramach perspektywy 2004-2006 zrealizowały łącznie 350 projektów (2,2 projektu na gminę). Gminy wchodzące w skład Błękitnego Sanu zrealizowały łącznie 115 projektów (2,4 projektu na gminę), z czego 95 projektów „twardych” i 5 projektów „miękkich”. Średnia wartość projektu inwestycyjnego realizowanego przez gminy Podkarpacia wyniosła 3 346 267,34 zł natomiast dla gmin Błękitnego Sanu kształtowała się na niższym poziomie 2 994 505,91 zł. Gminy wiejskie: Czarna, Radymno, Krasiczyn, Krzywczyna i Radomyśl nad Sanem oraz gmina miejska Radymno nie zrealizowały w tym okresie żadnego projektu (podobnie jak 14 innych gmin z terenu województwa), złożyły jednak wnioski, które nie otrzymały dofinansowania.

Rycina 32

Wydatki gmin na 1 mieszkańca w jednostkach Błękitnego Sanu w 2011 r.

Źródło: Opracowanie własne.

Tabela 5

Projekty zrealizowane przez gminy Błękitnego Sanu, przy współfinansowaniu środkami funduszy strukturalnych, w latach 2004-2006

Gmina	Wartość projektów (w zł)		Liczba projektów	
	twarde	miękkie	twarde	miękkie
POWIAT BIESZCZADZKI				
gm. Czarna	0,00	0,00	0	0
gm. Lutowiska	532 646,96	0,00	1	0
m. i gm. Ustrzyki Dolne	2 965 295,03	904 950,80	4	2
POWIAT BRZOSZOWSKI				
gm. Dydnia	2 142 107,53	654 683,70	2	3
gm. Nozdrzec	340 474,00	162 620,31	1	1
POWIAT SANOCKI				
m. Sanok	7 627 217,40	343 717,68	4	1
gm. Komańcza	1 527 776,75	0,00	2	0
gm. Sanok	3 267 891,78	327 041,75	1	3
m. i gm. Zagórz	655 522,00	0,00	2	0
POWIAT LESKI				
gm. Baligród	800 543,86	0,00	3	0
gm. Cisna	1 659 692,80	0,00	4	0
m. i gm. Lesko	618 403,36	410 257,02	1	3
gm. Olszanica	87 572,12	0,00	1	0
gm. Solina	2 487 300,84	0,00	4	0
POWIAT JAROSŁAWSKI				
m. Jarosław	7 720 159,94	0,00	2	0
m. Radymno	0,00	0,00	0	0
gm. Jarosław	1 177 149,17	0,00	1	0

Gmina	Wartość projektów (w zł)		Liczba projektów	
	twarde	miękkie	twarde	miękkie
gm. Laszki	385 458,92	0,00	1	0
gm. Radymno	0,00	0,00	0	0
gm. Wiązownica	127 481,00	0,00	1	0
POWIAT PRZEMYSKI				
gm. Dubiecko	689 285,18	0,00	1	0
gm. Fredropol	272 598,00	0,00	1	0
gm. Krasieczyn	0,00	0,00	0	0
gm. Krzywczka	0,00	0,00	0	0
gm. Medyka	5 040 238,74	0,00	1	0
gm. Orły	11 403 616,02	0,00	1	0
gm. Przemyśl	921 430,07	0,00	2	0
gm. Stubno	453 453,50	0,00	1	0
gm. Żurawica	5 070 771,92	0,00	1	0
POWIAT PRZEWORSKI				
m. i gm. Sieniawa	1 816 629,37	0,00	3	0
gm. Tryńcza	1 591 102,82	0,00	3	0
MIASTO NA PRAWACH POWIATU				
m. Przemyśl	69 537 135,04	0,00	8	0
POWIAT RZESZOWSKI				
m. Dynów	7 324 885,41	0,00	4	0
gm. Dynów	1 053 425,95	0,00	2	0
POWIAT LEŻAJSKI				
m. Leżajsk,	4 074 902,45	0,00	2	0
gm. Kuryłówka,	1 762 829,31	0,00	2	0
gm. Leżajsk,	2 348 137,76	0,00	2	0
m. i gm. Nowa Sarzyna	326 117,18	0,00	1	0
POWIAT NIŻAŃSKI				
gm. Jeżowe	1 931 844,04	296 725,32	2	1
gm. Krzeszów	1 990 445,03	0,00	1	0
m. i gm. Nisko	11 278 825,10	0,00	4	0
m. i gm. Rudnik nad Sanem	5 704 560,25	0,00	4	0
m. i gm. Ulanów	5 052 230,34	0,00	3	0
POWIAT STALOWOWOLSKI				
m. Stalowa Wola	94 630 237,36	1 092 864,15	5	5
gm. Pysznica	4 782 864,07	0,00	1	0
gm. Radomyśl nad Sanem	0,00	0,00	0	0
gm. Zaleszany	214 002,79	133 450,00	1	1
POWIAT TARNOBRZESKI				
gm. Gorzyce	11 523 800,16	0,00	2	0
RAZEM Błękitny San	284 478 061,32	4 326 310,73	95	20

Źródło: Opracowanie własne na podstawie informacji Departamentu Rozwoju Regionalnego Urzędu Marszałkowskiego Województwa Podkarpackiego w Rzeszowie.

W perspektywie finansowej 2007-2013 gminy Błękitnego Sanu wykazały wyższą aktywność w pozyskiwaniu środków z funduszy strukturalnych w ramach RPO WP w porównaniu z okresem lat 2004-2006, jednak średnia liczba projektów złożonych w przeliczeniu na 1 gminę wyniosła 5,2 czyli dokładnie tyle ile wynosi średnia dla wszystkich gmin województwa podkarpackiego. Łączna wartość realizowanych projektów wynosi 553 085 784,99 zł, co oznacza wzrost o ok. 90% w stosunku do poprzedniej perspektywy, przy również większej liczbie realizowanych projektów

wynoszącej 137. Należy zaznaczyć, iż najwięcej wniosków złożyły miasta: Przemyśl, Stalowa Wola i Sanok oraz gminy miejsko-wiejskie: Lesko, Ustrzyki Dolne, Zagórz i Ulanów, a ponadprzeciętną aktywnością wyróżniają się gminy wiejskie: Komańcza i Wiązownica. Żadnego wniosku nie przygotowała gminy: Czarna i Krasieczyn, z kolei miasto Radymno oraz gminy wiejskie: Lutowiska, Laszki i Stubno złożyły wnioski, ale nie otrzymały finansowania (patrz tabela 6).

Tabela 6

**Aktywność i skuteczność gmin Błękitnego Sanu
w pozyskiwaniu środków funduszy strukturalnych w ramach RPO WP 2007-2013**

Gmina	Wartość projektów ogółem (w zł)		Liczba projektów	
	złożone	realizowane	złożone	realizowane
POWIAT BIESZCZADZKI				
gm. Czarna	0,00	0,00	0	0
gm. Lutowiska	1 661 849,36	0,00	1	0
m. i gm. Ustrzyki Dolne	65 502 389,55	28 477 151,52	10	6
POWIAT BRZOSZOWSKI				
gm. Dydnia	16 079 318,89	14 626 070,13	3	2
gm. Nozdrzec	4 952 051,45	2 170 617,04	3	1
POWIAT SANOCKI				
m. Sanok	41 212 860,46	17 923 822,65	11	7
gm. Komańcza	20 039 643,82	2 332 890,58	8	2
gm. Sanok	27 134 128,16	22 476 923,06	7	7
m. i gm. Zagórz	32 937 070,67	24 304 293,50	10	7
POWIAT LESKI				
gm. Baligród	16 170 031,37	7 005 205,08	2	1
gm. Cisna	19 317 398,34	6 489 545,35	4	1
m. i gm. Lesko	86 844 282,31	46 506 546,83	13	9
gm. Olszanica	7 323 464,65	1 555 634,95	2	1
gm. Solina	12 561 152,37	3 457 405,93	3	2
POWIAT JAROSŁAWSKI				
m. Jarosław	34 852 959,71	3 494 785,24	5	1
m. Radymno	17 377 350,00	0,00	1	0
gm. Jarosław	16 780 477,95	9 567 733,42	4	1
gm. Laszki	10 169 827,80	0,00	3	0
gm. Radymno	20 996 105,23	10 729 436,08	5	2
gm. Wiązownica	25 524 371,10	7 975 437,57	8	2
POWIAT PRZEMYSKI				
gm. Dubiecko	4 748 036,22	3 548 480,94	2	1
gm. Fredropol	22 575 260,92	18 311 592,09	4	3
gm. Krasieczyn	0,00	0,00	0	0
gm. Krzywczka	2 372 717,40	1 610 112,20	3	2
gm. Medyka	18 976 873,48	6 924 280,96	3	2
gm. Orły	2 746 674,67	697 570,00	2	1
gm. Przemyśl	13 079 434,68	11 021 625,85	4	4
gm. Stubno	9 483 745,17	0,00	2	0
gm. Żurawica	10 243 821,19	4 820 938,12	3	1
POWIAT PRZEWORSKI				
m. i gm. Sieniawa	20 916 482,69	14 664 018,53	7	5
gm. Tryńcza	20 444 584,61	370 521,59	7	1
MIASTO NA PRAWACH POWIATU				
m. Przemyśl	164 088 513,10	85 412 613,01	18	11
POWIAT RZESZOWSKI				
m. Dynów	35 729 837,01	10 824 645,31	8	4

Gmina	Wartość projektów ogółem (w zł)		Liczba projektów	
	złożone	realizowane	złożone	realizowane
gm. Dynów	5 748 535,74	304 109,40	3	1
POWIAT LEŻAJSKI				
m. Leżajsk,	21 812 191,78	10 909 233,80	5	3
gm. Kuryłówka,	13 690 532,75	2 041 199,11	5	2
gm. Leżajsk,	23 803 291,44	9 248 168,74	4	1
m. i gm. Nowa Sarzyna	29 960 313,81	9 324 145,25	8	3
POWIAT NIŻAŃSKI				
gm. Jeżowe	24 434 490,16	13 445 338,46	5	4
gm. Krzeszów	33 052 244,56	30 333 869,17	5	5
m. i gm. Nisko	36 999 087,82	10 860 025,96	8	4
m. i gm. Rudnik nad Sanem	24 054 298,86	16 703 128,68	9	7
m. i gm. Ulanów	36 035 051,85	11 699 091,72	11	6
POWIAT STAŁOWOWOLSKI				
m. Stalowa Wola	100 772 017,77	55 813 096,49	12	8
gm. Pysznica	20 029 618,49	9 267 314,77	5	4
gm. Radomyśl nad Sanem	6 675 422,69	2 244 225,57	4	2
gm. Zaleszany	15 511 306,28	9 986 177,06	1	1
POWIAT TARNOBRZESKI				
gm. Gorzyce	13 183 967,57	8 204 187,64	6	4
RAZEM Błękitny San	1 201 713 674,14	553 085 784,99	250	137

Źródło: Opracowanie własne na podstawie informacji Departamentu Rozwoju Regionalnego Urzędu Marszałkowskiego Województwa Podkarpackiego w Rzeszowie.

Skuteczność pozyskiwania środków funduszy strukturalnych określona liczbą podpisanych umów wynosi dla gmin Błękitnego Sanu 46% i jest niższa od wartości wskaźnika dla wszystkich gmin województwa podkarpackiego, wynoszącego ok. 54%. Dotychczas zrealizowane i będące w trakcie realizacji projekty przygotowane przez gminy Błękitnego Sanu, a współfinansowane ze środków funduszy strukturalnych dotyczą poprawy dostępności komunikacyjnej oraz rozwoju transportu miejskiego, rewitalizacji zabytkowych zespołów miejskich, rozbudowy wodociągów i kanalizacji, zapobiegania zagrożeniom oraz rozwoju bazy sportowo-rekreacyjnej.

Trudności związane z pozyskiwaniem środków unijnych na obszarze Błękitnego Sanu, zgłaszane przede wszystkim przez mniejsze gminy wiejskie, związane są ze:

- zbyt wysokimi minimalnymi wartościami projektów jakie mogą być składane do konkursów,
- zbyt wysokim poziomem wkładu własnego, który wraz kosztami niekwalifikowanymi często wykracza poza możliwości finansowe gmin,
- nieuwzględnienia w kryteriach kwalifikowalności wydatków specyfiki mniejszych gmin,
- zbyt krótkim okresem naboru, który dla małych gmin, dysponujących ograniczonym potencjałem kadrowym często uniemożliwia terminowe przygotowanie aplikacji,
- zbyt długim okresem oczekiwania na refundacje poniesionych kosztów w ramach realizowanych projektów, co w sytuacji bardzo małych budżetów gmin powoduje dodatkowe ograniczenia w możliwości zaspokajania bieżących potrzeb mieszkańców,

- wzrastającą konkurencją większych miast i gmin regionu w ubieganiu się o ograniczone co do budżetu środki funduszy strukturalnych.

Obok polityki spójności, gminy Błękitnego Sanu biorą aktywny udział w realizacji Wspólnej Polityki Rolnej, korzystając z jej środków finansowych. Najważniejszym instrumentem z punktu widzenia dostępu do środków Wspólnej Polityki Rolnej przez samorząd lokalny jest PROW (patrz tabela 7). Na łączną liczbę 3 417 wniosków złożonych z terenu wszystkich gmin województwa, liczba wniosków przygotowanych przez gminy Błękitnego Sanu wynosi 483, co stanowi 14,1% ogółu.

Trzydzieści osiem (na ogólną liczbę 48) gmin skupionych jest w jedenastu Lokalnych Grupach Działania funkcjonujących w ramach PROW na obszarze Błękitnego Sanu. Są to:

- Forum Mieszkańców Wsi „SANŁĘG” – Gorzyce, Pysznica, Radomyśl nad Sanem, Zaleszany.
- Nasze Bieszczady – Baligród, Cisna, Komańcza, Lesko, Zagórz.
- Pogórze Przemysko-Dynowski – gm. Dynów, Dubiecko, Krzywca.
- Partnerstwo dla Ziemi Niżańskiej – Krzeszów, Nisko, Rudnik nad Sanem, Ulanów.
- Zielone Bieszczady – Czarna, Lutowiska, Olszanica, Solina, Ustrzyki Dolne.
- Dolina Sanu – gm. Sanok.
- Ziemia Przemyska – Fredropol, Krasiczyn, Medyka, Orły, gm. Przemyśl, Stubno, Żurawica.
- Region Sanu i Trzebońnicy – gm. Leżajsk, Nowa Sarzyna.
- Kraina Sanu – gm. Jarosław, Tryńcza, Wiązownica.
- Kresowi Sąsiedzi – Laszki, gm. Radymno.
- Ziemia Brzozowska – Dydnia, Nozdrzec.

Przynależność do Lokalnych Grup Działania daje możliwość podejmowania wspólnych inicjatyw związanych np. z realizacją Lokalnej Strategii Rozwoju lub realizacji zadań w ramach projektów współpracy.

Samorządy i inne podmioty poszukują również innych źródeł finansowania zewnętrznego. Przykładowo samorządy przygotowują aplikacje w ramach programów transgranicznych tj. Programu Współpracy Transgranicznej Rzeczpospolita Polska-Republika Słowacka 2007-2013 i Programu Współpracy Transgranicznej Polska-Białoruś-Ukraina (EFRR), korzystają także z programów krajowych (m.in. Infrastruktura i Środowisko, Innowacyjna Gospodarka), ponadregionalnych (Rozwój Polski Wschodniej), a także ze środków Programu Szwajcarskiego – Swiss Contribution (środki budżetowe rządu Szwajcarii). Każde tego typu działania są bardzo istotne z punktu widzenia realizacji wyzwań rozwojowych. Ich kontynuacja, przy stworzeniu preferencyjnych warunków dostępu dla jednostek dotychczas de faworyzowanych ze względu na ich ograniczenia demograficzne czy ekonomiczne, jest niezbędna dla osiągnięcia w pełni oczekiwanego poziomu rozwoju zrównoważonego obszaru Błękitnego Sanu.

Tabela 7

Działalność gmin Błękitnego Sanu w ramach Programu Rozwoju Obszarów Wiejskich 2007-2013 (projekty realizowane)

Gmina	Działanie				RAZEM
	podstawowe usługi	odnowa wsi Oś 3	odnowa wsi Leader	małe projekty	
POWIAT BIESZCZADZKI					
gm. Czarna	1	2	3	5	11
gm. Lutowiska	3	2	2	5	12
m. i gm. Ustrzyki Dolne	2	3	2	5	12
POWIAT BRZOZOWSKI					
gm. Dydnia	1	2	1	0	4
gm. Nozdrzec	1	3	1	1	6
POWIAT SANOCKI					
m. Sanok	3	0	0	1	4
gm. Komańcza	1	3	4	1	9
gm. Sanok	1	4	2	8	15
m. i gm. Zagórz	3	5	7	0	15
POWIAT LESKI					
gm. Baligród	1	1	3	3	8
gm. Cisna	2	1	3	3	9
m. i gm. Lesko	4	2	5	2	13
gm. Olszanica	2	2	3	3	10
gm. Solina	3	4	1	0	8
POWIAT JAROSŁAWSKI					
m. Jarosław	-	-	-	-	-
m. Radymno	0	0	0	1	1
gm. Jarosław	2	5	3	2	12
gm. Laszki	2	3	5	2	12
gm. Radymno	2	3	6	2	13
gm. Wiązownica	2	3	4	4	13
POWIAT PRZEMYSKI					
gm. Dubiecko	2	2	4	1	9
gm. Fredropol	3	6	3	9	21
gm. Krasieczyn	2	2	3	7	14
gm. Krzywca	1	2	0	5	8
gm. Medyka	2	7	8	7	24
gm. Orły	1	4	4	6	15
gm. Przemyśl	2	1	6	1	10
gm. Stubno	1	3	2	2	8
gm. Żurawica	1	2	1	9	13
POWIAT PRZEWORSKI					
m. i gm. Sieniawa	2	2	2	4	10
gm. Tryńcza	2	3	3	2	10
MIASTO NA PRAWACH POWIATU					
m. Przemyśl	-	-	-	-	-
POWIAT RZESZOWSKI					
m. Dynów	1	2	2	0	5
gm. Dynów	1	0	0	1	2
POWIAT LEŻAJSKI					
m. Leżajsk,	1	0	0	0	1
gm. Kuryłówka,	2	3	3	6	14
gm. Leżajsk,	2	3	7	5	17
m. i gm. Nowa Sarzyna	1	4	7	9	21
POWIAT NIŻAŃSKI					

Gmina	Działanie				RAZEM
	podstawowe usługi	odnowa wsi Oś 3	odnowa wsi Leader	małe projekty	
gm. Jeżowe	2	2	4	0	8
gm. Krzeszów	3	3	1	0	7
m. i gm. Nisko	3	3	7	4	17
m. i gm. Rudnik nad Sanem	1	2	2	1	6
m. i gm. Ulanów	2	3	3	0	8
POWIAT STALOWOWOLSKI					
m. Stalowa Wola	-	-	-	-	-
gm. Pysznica	2	3	4	6	15
gm. Radomyśl nad Sanem	2	3	3	3	11
gm. Zaleszany	0	2	3	4	9
POWIAT TARNOBRZESKI					
Gm. Gorzyce	2	2	6	3	13
RAZEM Błękitny San	80	117	143	143	483

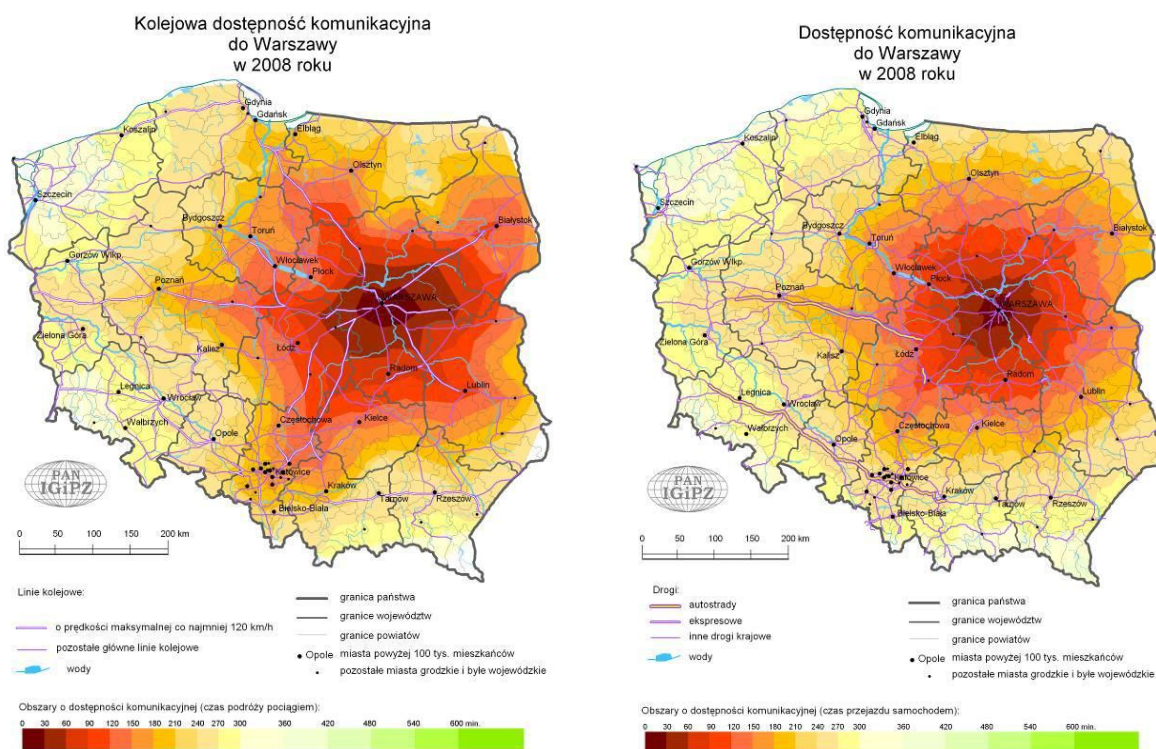
Źródło: Opracowanie własne na podstawie informacji Departamentu Programu Rozwoju Obszarów Wiejskich Urzędu Marszałkowskiego Województwa Podkarpackiego w Rzeszowie.

4. Infrastruktura techniczna i dostępność przestrzenna

Obszar Błękitnego Sanu jest terenem o zróżnicowanej, ale ogólnie niskiej dostępności komunikacyjnej. Szczególnie niekorzystna sytuacja w tym względzie występuje w części południowo-wschodniej (Bieszczady). Niska dostępność zewnętrzna i wewnętrzna stanowi jedną z najistotniejszych barier rozwoju tego obszaru (patrz rycina 33 i 34). Ograniczona dostępność zewnętrzna przyczynia się do obniżania pozycji konkurencyjnej w rywalizacji z innymi obszarami zarówno w zakresie pozyskiwania nowych inwestycji, jak również pod względem zwiększania ruchu turystycznego. Występujące bariery w zakresie dostępności wewnętrznej uniemożliwiają natomiast kształtowanie prawidłowych powiązań funkcjonalnych, które mogłyby zapewnić poprawę poziomu i warunków życia mieszkańców dzięki dyfuzji procesów rozwojowych z regionalnego i subregionalnych biegunów wzrostu.

Rycina 33

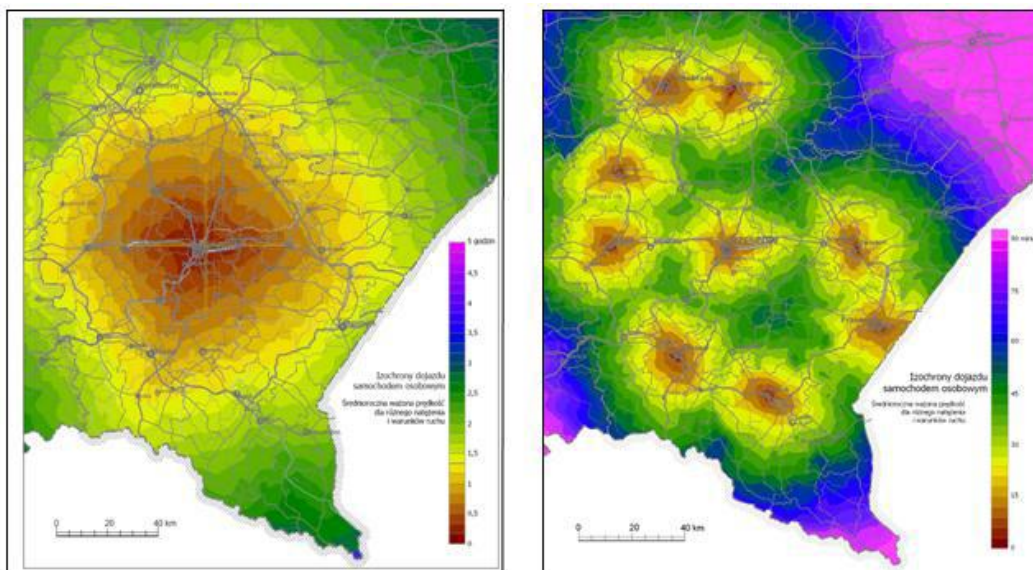
Dostępność drogowa i kolejowa do Warszawy w 2008 r.

Źródło: Diagnoza sytuacji społeczno-gospodarczej... (2013, s. 146).

Rycina 34

Czasowa dostępność Rzeszowa i wybranych biegunów wzrostu województwa podkarpackiego w 2012 r.

Źródło: Diagnoza sytuacji społeczno-gospodarczej... (2013, s. 148).

Przez obszar Błękitnego Sanu przebiegają drogi krajowe:

- nr 4, klasy GP, relacji: gr. państwa – Jędrzychowice – Bolesławiec – Wrocław – Gliwice – Katowice – Chrzanów – Kraków – Tarnów – Rzeszów – Jarosław – Radymno – Korczowa – gr. państwa (w granicach woj. podkarpackiego – 149,3 km),
- nr 19, klasy GP, relacji: gr. państwa – Kuźnica Białostocka – Białystok – Siemiatycze – Międzyrzec Podlaski – Kock – Lubartów – Lublin – Kraśnik – Janów Lubelski – Nisko – Sokołów Małopolski – Rzeszów (w granicach woj. podkarpackiego – 70,7 km),
- nr 28, klasy GP, G relacji: Zator – Wadowice – Rabka – Limanowa – Nowy Sącz – Gorlice – Jasło – Krosno – Sanok – Kuźmina – Bircza – Przemyśl – Medyka – gr. państwa (w granicach woj. podkarpackiego – 145,8 km),
- nr 77, klasy GP, G relacji: Lipnik – Sandomierz – Stalowa Wola – Leżajsk – Tryńcza – Jarosław – Radymno – Przemyśl (w granicach woj. podkarpackiego – 129,2 km),
- nr 84, klasy G, relacji: Sanok – Lesko – Ustrzyki Dolne – Krościenko – gr. państwa (w granicach woj. podkarpackiego – 51,6 km),

Drogi krajowe DK 4, DK 28 i DK 84, prowadzą do przejść granicznych z Ukrainą, odpowiednio w: Korczowej, Medyce i Krościenku. W trakcie realizacji jest budowa autostrady A-4, która jest już gotowa na odcinku od Krakowa do Tarnowa oraz od Dębicy do Rzeszowa. Brakujące odcinki: od Tarnowa do Dębicy i od Rzeszowa do Korczowej mają być gotowe do końca 2014 r.

Sieć dróg wojewódzkich na obszarze Błękitnego Sanu obejmuje:

- DW nr 835 Lublin – gr. woj. lubelskiego – Sieniawa – Przeworsk – Kańczuga – Dynów – Grabownica Starzeńska (o długości na obszarze województwa podkarpackiego 104,5 km),
- DW 854 Anopol – gr. woj. lubelskiego – Antoniów – Gorzyce (przeprawa promowa) (14,3 km),
- DW 855 Olbięcin – gr. woj. lubelskiego – Zaklików – Stalowa Wola (27,8 km),
- DW 856 Antoniów – Radomyśl nad Sanem – Dąbrowa Rzeczycka (14,7 km),
- DW 865 Jarosław – Oleszyce – Cieszanów – Bełzec (68,3 km),
- DW 867 Sieniawa – Wola Mołodycka – Oleszyce – Lubaczów – Hrebenne (76,5 km),
- DW 870 Sieniawa – Wiązownica – Jarosław (20,3 km),
- DW 871 Tarnobrzeg – Grębów – Stalowa Wola (24,5 km),
- DW 872 rz. Wisła – Baranów San. – Wola Baranowska – Majdan Królewski – Nisko (57,0 km),
- DW 875 Mielec – Kolbuszowa – Leżajsk (75,8 km),
- DW 877 Naklik – Leżajsk – Łańcut – Szklary (68,1 km),
- DW 880 Jarosław – Pruchnik (16,8 km),
- DW 881 Sokołów Małopolski – Łańcut – Kańczuga – Żurawica (77,4 km),
- DW 884 Przemyśl – Domaradz (64,4 km),
- DW 885 Przemyśl – Hermanowice – gr. państwa (6,9 km),
- DW 886 Domaradz – Sanok (29,5 km),
- DW 889 Sieniawa – Bukowsko – Szczawne (31,6 km),
- DW 890 Kuźmina – K ościenko (25,6 km),
- DW 892 Zagórz – Komańcza (28,7 km),
- DW 893 Lesko – Cisna (37,1 km),
- DW 894 Hoczew – Czarna (46,8 km),
- DW 895 Uherce Mineralne – Myczków (16,3 km),
- DW 896 Ustrzyki Dolne – Ustrzyki Górne (44,9 km),
- DW 897 Tylawa – Komańcza – Cisna – Ustrzyki Górne – Wołosate – gr. państwa (110,9 km).

Z pomiarów ruchu wykonywanych przez GDDKiA wynika, że największe natężenie ruchu samochodowego (powyżej 10-15 tys. poj./dobę) zanotowano na drodze krajowej nr 4 z Rzeszowa nr 28 Jasło – Krosno – Sanok. Niewiele mniejszy jest też ruch na drodze wojewódzkiej nr 886 Domaradz – Sanok.

Układ dróg krajowych i wojewódzkich uzupełniają drogi powiatowe i gminne, których łączna długość w powiecie bieszczadzkim wynosi: 262,6 km, brzozowskim – 369,8 km, sanockim – 479,6 km, leskim – 232,0 km, jarosławskim – 706,2 km, przemyskim – 678,7 km, przeworskim – 570,9 km, rzeszowskim – 1072,2 km, leżajskim – 404,0 km, niżańskim – 570,2 km, stalowowolskim – 440,7 km, tarnobrzeczkim – 471,9 km oraz w Przemyślu – 142,4 km.

Szybko rosnące natężenie ruchu wpływa bezpośrednio na powoli wyczerpującą się przepustowość dróg oraz bezpieczeństwo ruchu drogowego. Wywołuje to

konieczność podejmowania nowych inwestycji drogowych zarówno w odniesieniu do dróg krajowych, wojewódzkich i powiatowych, a także gminnych. Największą inwestycją drogową, realizowaną na terenie województwa podkarpackiego jest budowa autostrady A-4 na odcinku Tarnów – Korczowa, która przecina obszar Błękitnego Sanu i docelowo ma odciążać ruch na DK 4. Należy podkreślić, że w południowo-wschodniej części Błękitnego Sanu (Bieszczady) ze względu na bardzo ograniczony stan sieci połączeń komunikacji publicznej, podstawowym środkiem transportu pozostają samochody prywatne. Tym samym w komunikacji wewnętrznej, zwłaszcza tej części obszaru Błękitnego Sanu, podstawowe znaczenie posiadają drogi powiatowe i gminne, których stan jest zróżnicowany, a przepustowość bardzo ograniczona.

Najważniejszą linią kolejową przebiegającą przez obszar Błękitnego Sanu jest linia nr 91 (E-30) stanowiąca część III Paneuropejskiego Korytarza Transportowego: Berlin – Wrocław – Kraków – Rzeszów – Przemyśl – Lwów – Kijów. W ciągu doby odbywa się na niej 80 przejazdów pasażerskich. Jest ona także wykorzystywana do przewozów towarowych. Prowadzi do polsko-ukraińskiego przejścia w Przemyślu-Mościskach. W pobliżu granicy zlokalizowane jest Centrum Logistyczne PKP CARGO Medyka-Żurawica, składające się z 12 torów: 7 o normalnym rozstawie i 5 o szerokim, o maksymalnych możliwościach przeładunkowych wynoszących 8,53 mln t rocznie. Obecnie trwają prace modernizacyjne, mające zapewnić na odcinku Kraków – Rzeszów możliwość osiągnięcia prędkości 160 km/h, a na odcinku od Rzeszowa do Przemyśla – 120 km/h. Pozostałe linie kolejowe przebiegające przez obszar gmin Błękitnego Sanu to:

- linia nr 68 Lublin – Przeworsk,
- linia nr 74 Sobów – Stalowa Wola,
- linia nr 101 Munina – Werchrata (granica z Ukrainą),
- linia nr 102 Przemyśl – Malhowice (granica z Ukrainą),
- linia nr 107 Zagórz – Łupków (granica ze Słowacją),
- linia nr 108 Stróże – Krościenko (granica z Ukrainą).

Północnym skrajem obszaru Błękitnego Sanu przebiega Linia Hutniczo-Szerokotorowa: Hrubieszów (granica z Ukrainą) do Sławkowa (województwo śląskie), po której odbywają się wyłącznie przewozy towarowe.

Nateżenie ruchu na wspomnianych powyżej liniach – poza linią 91 – jest niewielkie, co oznacza kilka przejazdów na dobę. Na liniach 107 i 108 zawieszono ruch pasażerski co spowodowało, że transport kolejowy nie odgrywa żadnej roli w poprawie dostępności obszaru Bieszczad. Po zawieszeniu przewozów pasażerskich na trasach Zagórz – Łupków, Zagórz – Chyrów oraz dodatkowo na linii: Ustrzyki Dolne – Przemyśl (przez terytorium Ukrainy) ruch na nich ogranicza się do okazjonalnych przewozów towarowych. O ile linia 108 była poddawana częściowej rewitalizacji na odcinku Jasło – Zagórz i może być przy relatywnie niskich nakładach przywrócona do wykorzystania dla ruchu pasażerskiego to linia 107 wymaga kompleksowego remontu na całej długości.

W latach 2014-2020 planowana jest rewitalizacja linii: nr 68 Lublin – Przeworsk, nr 74 Sobów – Stalowa Wola, nr 101 Munina – Werchrata, nr 102 Przemyśl – Malhowice (z uwzględnieniem budowy kolejowego przejścia granicznego), co umożliwi ponowne uruchomienie połączenia kolejowego Przemyśl – Ustrzyki Dolne przez terytorium

Ukrainy oraz nr 107 Zagórz – Łupków, a także dokończenie prac na linii nr 108 Stróże – Krościenko. Efektem tych prac będzie przywrócenie prędkości konstrukcyjnej. W niektórych przypadkach będzie możliwe uzyskanie zwiększenia prędkości maksymalnej o 10-20 km/h co pozwoli na uzyskanie prędkości rzędu od 80 do 100 km/h, a w przypadku linii nr 68 nawet 120 km/h. W zakresie budowy nowych linii planowana jest realizacja łącznicy między linią nr 106 Rzeszów – Jasło a linią nr 108 Stróże – Krościenko między miejscowościami Przybówka – Jedlicze, co pozwoli na skrócenie połączenia Rzeszowa z Bieszczadami o około 40 km.

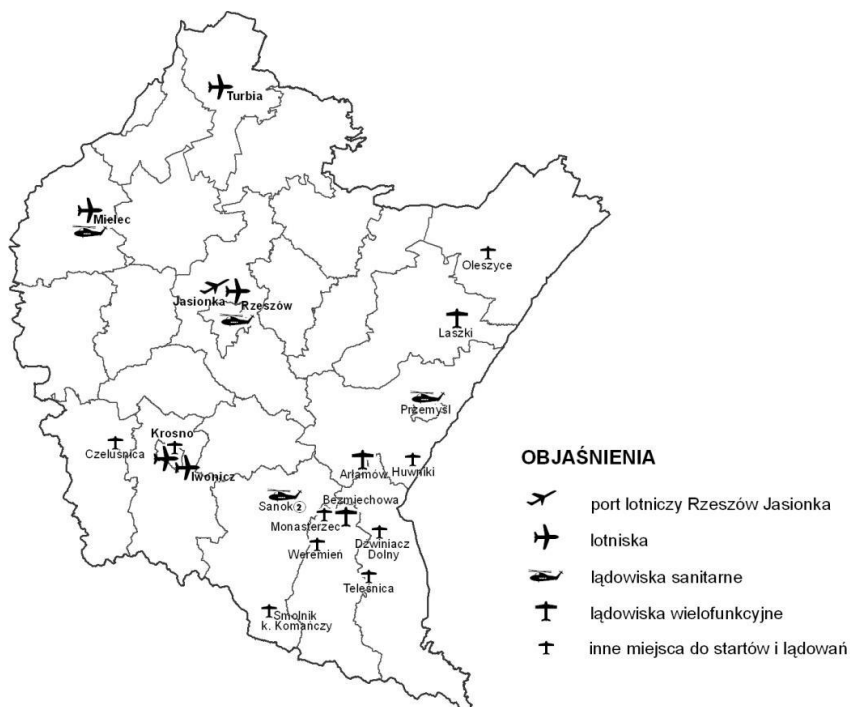
Na obszarze Błękitnego Sanu funkcjonują trzy drogowe przejścia graniczne z Ukrainą: Korczowa – Krakowiec, Medyka – Szeginie i Krościenko – Smolnica, jedno kolejowe ze Słowacją: Łupków – Medzilaborce oraz dwa kolejowe z Ukrainą: Przemyśl – Mościska i Krościenko – Chyrów, przy czym ze względu na zawieszenie ruchu pasażerskiego na liniach kolejowych nr 107 i 108, w praktyce funkcjonuje tylko przejście kolejowe: Przemyśl – Mościska. Planuje się uruchomienie nowych przejść granicznych: Przemyśl – Malhowice (kolejowego) oraz drogowych: Boberka – Smolnik (w gminie Lutowiska), Mszaniec – Bystre (w gminie Czarna) oraz Łubnia – Wołosate (w gminie Lutowiska), których budowa, a zwłaszcza tego ostatniego, spotyka się z ostrymi sprzeciwami Dyrekcji Bieszczadzkiego Parku Narodowego i ekologów.

Niezbyt dobry stan infrastruktury drogowej i kolejowej wpływający na poziom dostępności przestrzennej Błękitnego Sanu zwraca uwagę na możliwość i konieczność wykorzystania innych form transportu, w tym transportu lotniczego. Jest to możliwe dzięki rozwojowi portu lotniczego w Rzeszowie-Jasionce, który w roku 2010 odprawił 230,3 tys. pasażerów i przyjął 223,9 tys., co w porównaniu z rokiem 2005 oznaczało pięciokrotny wzrost. Tendencja wzrostowa w tym zakresie utrzymuje się, czemu sprzyja otwieranie nowych połączeń oraz rozbudowa infrastruktury m. in. wybudowanie nowego terminala. Ponadto na obszarze Błękitnego Sanu zlokalizowane jest lotnisko sportowo-sanitarne w Turbii k/Stalowej Woli, lądowiska wielofunkcyjne: Arłamów, Bezmiechowa, Dzwiniacz Dolny, Huwniki, Laszki, Manasterzec, Smolnik k. Komańczy, Teleśnica i Weremień oraz lądowiska sanitarne z możliwością lądowania śmigłowców ratowniczych w Sanoku i Przemyślu (patrz rycina 35).

Bardzo istotnym elementem infrastruktury mającej wpływ na poprawę dostępności obszaru Błękitnego Sanu jest także infrastruktura teleinformatyczna. Rola technologii informatycznych w dobie rozwoju społeczeństwa informacyjnego, wynika zarówno z konieczności ich stosowania w realizacji zadań administracji publicznej i prowadzenia działalności gospodarczej, jak również możliwości wykorzystania w ramach wykonywania pracy zdalnej, coraz bardziej popularnej w Polsce. W kontekście stanu rynku pracy Błękitnego Sanu oraz potrzeby tworzenia lepszych warunków dla prowadzenia działalności gospodarczej, w tym rozwoju usług turystycznych, zapewnienie dostępu do szerokopasmowej sieci teleinformatycznej na analizowanym obszarze nabiera szczególnego znaczenia, tym bardziej, że stan zaawansowania tego dostępu jest wyraźnie zróżnicowany (patrz rycina 36).

Rycina 35

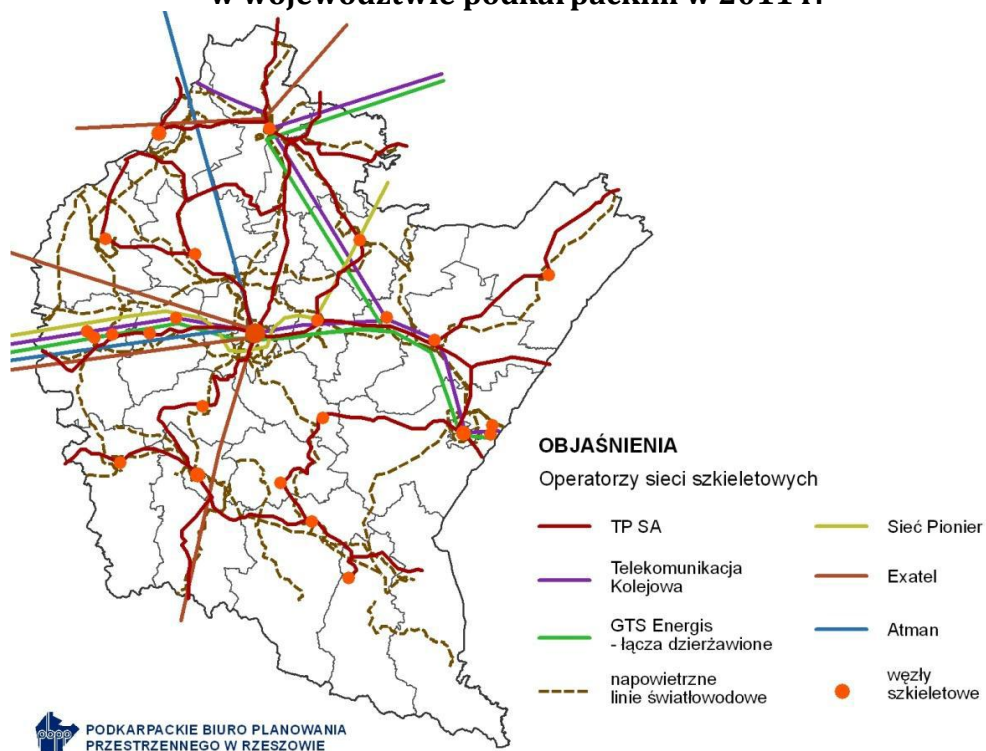
Lotniska i lądowiska w województwie podkarpackim w 2012 r.

Źródło: Diagnoza sytuacji społeczno-gospodarczej... (2013, s. 166).

Rycina 36

Stan szkieletowej sieci informatycznej w województwie podkarpackim w 2011 r.

PODKARPACKIE BIURO PLANOWANIA PRZESTRZENNEGO W RZESZOWIE

Źródło: Diagnoza sytuacji społeczno-gospodarczej... (2013, s. 228).

Jest on lepszy w północnej części obszaru, a zdecydowanie gorszy na południe od linii Przeworsk – Jarosław – Przemyśl. Południowa część Błękitnego Sanu obejmuje w większości „obszary białe”, tj. takie na których nie działa żaden operator sieci szerokopasmowej (nie są świadczone usługi dostępu szerokopasmowego i nie należy się spodziewać, że będą w najbliższej przyszłości) oraz „obszary szare”, na których działa jeden operator sieci szerokopasmowej (usługi dostępu szerokopasmowego są świadczone, ale skuteczny dostęp do sieci nie jest oferowany osobom trzecim lub warunki dostępu nie sprzyjają skutecznej konkurencji). Likwidacja tych obszarów, co oznacza niedopuszczenie do wykluczenia cyfrowego, jest jednym ze strategicznych działań podejmowanych w najbliższych latach wobec całego województwa podkarpackiego, a Błękitnego Sanu w szczególności.

5. Ochrona środowiska i jej infrastruktura

Wyjątkowo cenne walory środowiska i atrakcyjność krajobrazowa obszaru Błękitnego Sanu, zwłaszcza w jego części południowo-wschodniej skutkuje dużą koncentracją oraz zróżnicowanym natężeniem występowania zachowawczych form ochrony środowiska (patrz tabela 8). Powierzchniowymi formami ochrony przyrody są ponadto zespoły przyrodniczo-krajobrazowe, stanowiska dokumentacyjne i użytki ekologiczne tworzone przez rady gmin. Duży stopień koncentracji zachowawczych form ochrony środowiska w granicach Błękitnego Sanu ogranicza w istotny sposób swobodę zagospodarowywania poszczególnych gmin. Świadczy o tym przykładowo projekt nowego Planu Ochrony Bieszczadzkiego Parku Narodowego (POBPN) (2011), a zwłaszcza jego wskazania dotyczące ustaleń do studiów uwarunkowań i kierunków zagospodarowania przestrzennego gmin oraz miejscowych planów zagospodarowania przestrzennego dotyczące eliminacji lub ograniczenia zagrożeń wewnętrznych lub zewnętrznych, czy też zakresu udostępniania terenów Parku dla ruchu turystycznego lub działalności gospodarczej. Wynika z nich jednoznacznie, że przy braku kompensat dla samorządów lokalnych w granicach, których znajdują się obszary chronione, ingerencja w sposób zagospodarowania przestrzeni ze strony podmiotów powołanych do ochrony walorów środowiska jest bardzo asymetryczna i ogranicza się do ochrony zasobów środowiskowych bez uwzględnienia interesu społecznego i ekonomicznego społeczności lokalnych. Jednocześnie duża koncentracja obszarów Natura 2000 może komplikować procedury związane z lokalizacjami różnego typu inwestycji, co może zniechęcać potencjalnych inwestorów do podejmowania działań na obszarze Błękitnego Sanu, zwłaszcza w jego najcenniejszej, południowo-wschodniej części.

Tabela 8

Wielkopowierzchniowe formy ochrony przyrody obszaru Błękitnego Sanu

Gmina	Formy ochrony przyrody
POWIAT BIESZCZADZKI	
gm. Czarna	Parki Narodowe; Bieszczadzki
	Parki Krajobrazowe: Doliny Sanu, Ciśniańsko-Wetliński
	Obszary Chronionego Krajobrazu: Wschodniobeskidzki
	Obszary Natura 2000: Bieszczady
	Rezerваты przyrody: Krywe
gm. Lutowiska	Parki Narodowe: Bieszczadzki
	Parki Krajobrazowe: Doliny Sanu
	Obszary Chronionego Krajobrazu: Wschodniobeskidzki
	Obszary Natura 2000: Bieszczady
	Rezerваты przyrody: Śnieżycza wiosenna w Dwerniczku, Krywe, Hulskie im. Stefana Myczkowskiego, Zakole

Gmina	Formy ochrony przyrody
m. i gm. Ustrzyki Dolne	Parki Krajobrazowe: Gór Słonnych
	Obszary Chronionego Krajobrazu: Wschodniobeskidzki
	Obszary Natura 2000: Góry Słonne, Moczary
	Rezerваты przyrody: Chwaniów, Na Oratyku, Cisy w Seređnicy, Na Opalonym, Nad Trzciancem
POWIAT BRZOZOWSKI	
gm. Dydnia	Obszary Chronionego Krajobrazu: Wschodniobeskidzki
	Obszary Natura 2000: Kościół w Dydni, Rzeka San
gm. Nozdrzec	Obszary Chronionego Krajobrazu: Wschodniobeskidzki
	Obszary Natura 2000: Rzeka San
POWIAT SANOCKI	
m. Sanok	Parki Krajobrazowe: Gór Słonnych
	Obszary Natura 2000: Góry Słonne, Dorzecze Górnego Sanu
gm. Komańcza	Parki Krajobrazowe: Ciśniańsko-Wetliński, Jaśliski
	Obszary Chronionego Krajobrazu: Beskidu Niskiego, Wschodniobeskidzki
	Obszary Natura 2000 : Beskid Niski, Bieszczady, Ostoja Jaśliska, Dorzecze Górnego Sanu
	Rezerваты przyrody: Źródłiska Jasiołki, Kamień nad Rzepedzią, Przełom Osławy pod Mokrem, Przełom Osławy pod Duszatynem, Zwieżło
gm. Sanok	Parki Krajobrazowe: Gór Słonnych
	Obszary Chronionego Krajobrazu: Beskidu Niskiego, Wschodniobeskidzki,
	Rezerваты Przyrody: Polanki
	Obszary Natura 2000: Dorzecze Górnego Sanu, Góry Słonne Rzeka San, , Sanisko w Bykowcach
m. i gm. Zagórz	Parki Krajobrazowe: Ciśniańsko-Wetliński
	Obszary Chronionego Krajobrazu: Beskidu Niskiego, Wschodniobeskidzki
	Obszary Natura 2000: Bieszczady, Dorzecze Górnego Sanu, Sanisko w Bykowcach
	Rezerваты przyrody: Przełom Osławy Pod Mokrem,
gm. Tyrawa Wołoska	Parki Krajobrazowe: Gór Słonnych
	Obszary Natura 2000: Góry Słonne
POWIAT LESKI	
gm. Baligród	Parki Krajobrazowe: Ciśniańsko-Wetliński
	Obszary Chronionego Krajobrazu: Wschodniobeskidzki
	Obszary Natura 2000: Bieszczady, Dorzecze Górnego Sanu,
	Rezerваты przyrody: Olsza Kosa w Stężnicy, Gołoborze, Cisy na Górze Jawor, Woronikówka
gm. Cisna	Parki Narodowe: Bieszczadzki
	Parki Krajobrazowe: Ciśniańsko-Wetliński
	Obszary Natura 2000: Bieszczady
	Rezerваты przyrody: Sine Wiry, Olszyna Łęgowa w Kalnicy
m. i gm. Lesko	Parki Krajobrazowe: Gór Słonnych
	Obszary Chronionego Krajobrazu: Wschodniobeskidzki
	Obszary Natura 2000 : Góry Słonne, Dorzecze Górnego Sanu
	Rezerваты przyrody: Dyrbek, Grąd w Średniej Wsi, Przełom Sanu Pod Grodziskiem, Góra Sobień
gm. Olszanica	Parki Krajobrazowe: Gór Słonnych
	Obszary Chronionego Krajobrazu: Wschodniobeskidzki
	Obszary Natura 2000 : Góry Słonne, Dorzecze Górnego Sanu
	Rezerваты przyrody: Dyrbek, Buczyna w Wakowej, Przełom Sanu Pod Grodziskiem, Bobry w Uhercach
gm. Solina	Parki Krajobrazowe: Ciśniańsko-Wetliński, Doliny Sanu
	Obszary Chronionego Krajobrazu: Wschodniobeskidzki
	Obszary Natura 2000 : Bieszczady, Dorzecze Górnego Sanu, Góry Słonne
	Rezerваты przyrody: Koziniec, Nad Jeziozem Myczkowieckim,, Przełom Sanu Pod Grodziskiem, Sine Wiry, Bobry w Uhercach

Gmina	Formy ochrony przyrody
POWIAT JAROSŁAWSKI	
m. Jarosław	Obszary NATURA 2000: Dolina Dolnego Sanu
m. Radymno	Obszary Natura 2000: Rzeka San
gm. Jarosław	Obszary Chronionego Krajobrazu: Sieniawski
	Obszary NATURA 2000: Starodub w Pełkiniach, Dolina Dolnego Sanu, Rzeka San
gm. Laszki	Obszary Natura 2000: Rzeka San, Łukawiec
gm. Radymno	Obszary Natura 2000: Rzeka San
gm. Wiątownica	Obszary Chronionego Krajobrazu: Sieniawski
	Obszary Natura 2000: Lasy Sieniawskie, Dolina Dolnego Sanu
POWIAT PRZEMYSKI	
gm. Bircza	Parki Krajobrazowe: Pogórze Przemyskiego
	Obszary Chronionego Krajobrazu: Przemysko Dynowski
	Obszary Natura 2000: Góry Słonne, Ostoja Przemyska, Pogórze Przemyskie
	Rezerваты Przyrody: Reberce, Krępak
gm. Dubiecko	Parki Krajobrazowe: Pogórze Przemyskiego
	Rezerваты Przyrody: Broduszurki, Kozigarb
	Obszary Chronionego Krajobrazu: Przemysko Dynowski
	Obszary Natura 2000: Ostoja Przemyska, Pogórze Przemyskie, Rzeka San
gm. Fredropol	Parki Krajobrazowe: Pogórze Przemyskiego
	Rezerваты Przyrody: Góra Kalwaria, Turnica, Kopystanka
	Obszary Chronionego Krajobrazu: Przemysko Dynowski
	Obszary Natura 2000: Góry Słonne, Ostoja Przemyska, Pogórze Przemyskie
gm. Krasiczyn	Parki Krajobrazowe: Pogórze Przemyskiego
	Rezerваты Przyrody: Przełom Hołubli, Leoncina
	Obszary Chronionego Krajobrazu: Przemysko Dynowski
	Obszary Natura 2000: Rzeka San, Ostoja Przemyska, Pogórze Przemyskie
gm. Krzywca	Parki Krajobrazowe: Pogórze Przemyskiego
	Rezerваты Przyrody: Brzoza Czarna w Reczpolu
	Obszary Chronionego Krajobrazu: Przemysko-Dynowski
	Obszary Natura 2000: Rzeka San, Ostoja Przemyska, Pogórze Przemyskie
gm. Medyka	Rezerваты Przyrody: Skarpa Jaksmanicka
	Obszary Natura 2000: Rzeka San, Fort Salis Soglio
gm. Orły	Obszary Natura 2000: Rzeka San
gm. Przemyśl	Parki Krajobrazowe: Pogórze Przemyskiego
	Rezerваты Przyrody: Szachownica w Krównikach, Przełom Hołubli
	Obszary Chronionego Krajobrazu: Przemysko Dynowski
	Obszary Natura 2000: Ostoja Przemyska, Pogórze Przemyskie, Rzeka San
gm. Stubno	Rezerваты Przyrody: Szachownica Kostkowata w Stubnie, Starzawa
	Obszary Natura 2000: Rzeka San
gm. Żurawica	Obszary Chronionego Krajobrazu: Przemysko Dynowski
	Obszary Natura 2000: Rzeka San, Ostoja Przemyska, Pogórze Przemyskie
POWIAT PRZEWORSKI	
m. i gm. Sieniawa	Rezerваты Przyrody: Lupa
	Obszary Chronionego Krajobrazu: Sieniawski
	Obszary Natura 2000: Lasy Sieniawskie, Dolina dolnego Sanu
gm. Tryńcza	Obszary Chronionego Krajobrazu: Sieniawski
	Obszary Natura 2000: Starodub w Pełkiniach, Dolina Dolnego Sanu
MIASTO NA PRAWACH POWIATU	
m. Przemyśl	Parki Krajobrazowe: Pogórze Przemyskiego
	Rezerваты Przyrody: Jamy, Winna Góra,
	Obszary Chronionego Krajobrazu: Przemysko Dynowski
	Obszary Natura 2000: Rzeka San, Ostoja Przemyska, Pogórze Przemyskie
POWIAT RZESZOWSKI	
m. Dynów	Parki Krajobrazowe: Pogórze Przemyskiego
	Obszary Natura 2000: Rzeka San, Pogórze Przemyskie
gm. Dynów	Parki Krajobrazowe: Pogórze Przemyskiego

Gmina	Formy ochrony przyrody
	Obszary Chronionego Krajobrazu: Przemysko Dynowski
	Obszary Natura 2000: Rzeka San, Pogórze Przemyskie
POWIAT LEŻAJSKI	
m. Leżajsk,	Rezerwaty Przyrody: Las Klasztorny
	Obszary Natura 2000: Dolina Dolnego Sanu
gm. Kuryłówka,	Rezerwaty Przyrody: Brzyska Wola
	Obszary Chronionego Krajobrazu: Kuryłowski
	Obszary Natura 2000: Dolina Dolnego Sanu
gm. Leżajsk,	Rezerwaty Przyrody: Suchy Łuk
	Obszary Natura 2000: Dolina Dolnego Sanu, Lasy Leżajskie
	Obszary Chronionego Krajobrazu: Brzóżniański, Kuryłowski, Zmysłowski
m. i gm. Nowa Sarzyna	Rezerwaty Przyrody: Kołacznia
	Obszary Chronionego Krajobrazu: Brzóżniański
	Obszary Natura 2000: Dolina Dolnego Sanu, Kołacznia, Lasy Leżajskie
POWIAT NIŻAŃSKI	
gm. Jeżowe	Obszary Natura 2000: Puszcza Sandomierska,
gm. Krzeszów	Obszary Natura 2000: Dolina Dolnego Sanu
m. i gm. Nisko	Obszary Natura 2000: Dolina Dolnego Sanu, Puszcza Sandomierska
	Parki Krajobrazowe: otulina Parku Krajobrazowego Lasy Janowskie
m. i gm. Rudnik nad Sanem	Obszary Natura 2000: Dolina Dolnego Sanu
m. i gm. Ulanów	Obszary Natura 2000: Dolina Dolnego Sanu, Dolina Dolnej Tanwi
	Parki Krajobrazowe: otulina Parku Krajobrazowego Lasy Janowskie
POWIAT STALOWOWOLSKI	
m. Stalowa Wola	Obszary Natura 2000: Dolina Dolnego Sanu, Puszcza Sandomierska
gm. Pysznica	Parki Krajobrazowe: Lasy Janowskie i jego otulina
	Rezerwaty Przyrody: Jastkowice, Imielty ług
	Obszary Natura 2000: Lasy Janowskie, Dolina Dolnego Sanu, Uroczyska Lasów Janowskich
gm. Radomyśl nad Sanem	Parki Krajobrazowe: Lasy Janowskie i jego otulina
	Rezerwaty Przyrody: Wisła pod Zawichostem, Pniów („Jezioro”)
	Obszary Natura 2000: Lasy Janowskie, Dolina Dolnego Sanu, Uroczyska Lasów Janowskich
gm. Zaleszany	Obszary Natura 2000: Dolina Dolnego Sanu, Puszcza Sandomierska
POWIAT TARNOBRZESKI	
gm. Gorzyce	Obszary Natura 2000: Dolina Dolnego Sanu, Góry Pieprzowe

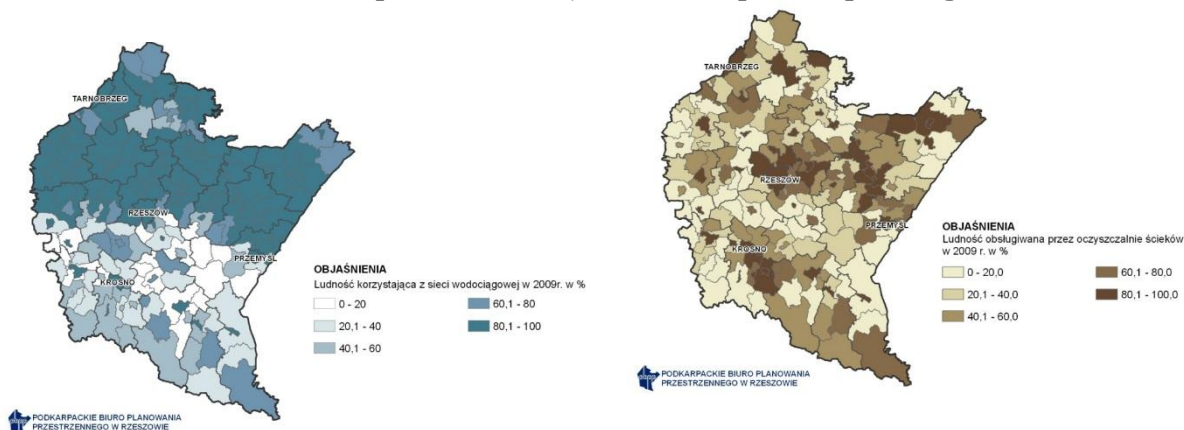
Źródło: Departament Ochrony Środowiska Urzędu Marszałkowskiego Województwa Podkarpackiego w Rzeszowie.

Utrzymanie wysokiej jakości stanu środowiska przyrodniczego, stanowiącego jeden z podstawowych zasobów endogennych obszaru Błękitnego Sanu, wymaga zastosowania również aktywnych form ochrony przyrody. Służą temu działania podejmowane w ramach prowadzonej przez samorządy lokalne gospodarki wodno-ściekowej (patrz rycina 37, tabela 9) oraz gospodarki odpadami. Powinny one być kontynuowane oraz koordynowane ze względu na konieczność ochrony wysokocennych walorów przyrodniczych oraz specyfikę prowadzenia gospodarki wodno-ściekowej, czemu ma służyć inicjatywa 48 gmin Błękitnego Sanu, opracowania wspólnego programu strategicznego.

Rycina 37

Udział korzystających z wodociągu oraz oczyszczalni ścieków w układzie powiatów województwa podkarpackiego

Źródło: Diagnoza sytuacji społeczno-gospodarczej (2013, s. 210, 213).

Tabela 9

Udział korzystających z wodociągu oraz kanalizacji w układzie gmin Błękitnego Sanu

Gmina	Udział mieszkańców korzystających z wodociągu (%)	Udział mieszkańców korzystających z kanalizacji (%)
POWIAT BIESZCZADZKI		
gm. Czarna	40,4	22,0
gm. Lutowiska	72,0	68,0
m. i gm. Ustrzyki Dolne	69,6	49,0
POWIAT BRZOSZOWSKI		
gm. Dydnia	20,5	62,1
gm. Nozdrzec	77,8	11,7
POWIAT SANOCKI		
m. Sanok	94,8	99,8
gm. Komańcza	42,6	53,1
gm. Sanok	22,8	51,9
m. i gm. Zagórz	35,0	36,1
POWIAT LESKI		
gm. Baligród	57,1	30,7
gm. Cisna	39,7	58,1
m. i gm. Lesko	67,4	68,3
gm. Olszanica	20,1	9,7
gm. Solina	81,2	51,5
POWIAT JAROSŁAWSKI		
m. Jarosław	93,9	82,0
m. Radymno	96,2	55,1
gm. Jarosław	87,0	70,5
gm. Laszki	88,9	27,2
gm. Radymno	90,3	33,5
gm. Wiązownica	97,0	47,8
POWIAT PRZEMYSKI		
gm. Dubiecko	5,4	34,9
gm. Fredropol	7,8	32,0
gm. Krasiczyn	62,6	58,2
gm. Krzywca	8,1	26,9

Gmina	Udział mieszkańców korzystających z wodociągu (%)	Udział mieszkańców korzystających z kanalizacji (%)
gm. Medyka	94,2	67,6
gm. Orły	96,9	57,3
gm. Przemyśl	35,5	35,3
gm. Stubno	89,1	57,9
gm. Żurawica	93,5	61,3
POWIAT PRZEWORSKI		
m. i gm. Sieniawa	87,0	56,8
gm. Tryńcza	92,4	59,1
MIASTO NA PRAWACH POWIATU		
m. Przemyśl	94,5	88,6
POWIAT RZESZOWSKI		
m. Dynów	41,1	64,6
gm. Dynów	3,3	4,2
POWIAT LEŻAJSKI		
m. Leżajsk,	90,8	88,6
gm. Kuryłówka,	86,4	42,6
gm. Leżajsk,	94,1	34,2
m. i gm. Nowa Sarzyna	86,5	55,9
POWIAT NIŻAŃSKI		
gm. Jeżowe	88,0	59,4
gm. Krzeszów	74,5	20,8
m. i gm. Nisko	62,3	53,4
m. i gm. Rudnik nad Sanem	63,6	53,7
m. i gm. Ulanów	93,7	59,0
POWIAT STALOWOWOLSKI		
m. Stalowa Wola	96,2	87,3
gm. Pysznicza	87,7	33,6
gm. Radomyśl nad Sanem	71,5	0,0
gm. Zaleszany	92,6	33,7
POWIAT TARNOBRZESKI		
gm. Gorzyce	95,8	57,5
WOJEWÓDZTWO	75,9	60,7

Źródło: Opracowanie własne na podstawie BDL GUS.

Najgorsza sytuacja w zakresie dostępności sieci wodociągowej występuje w gminach wiejskich: Dydnia, Sanok, Olszanica, Dubiecko, Fredropol, Krzywca oraz Dynów, natomiast w zakresie sieci kanalizacyjnej w gminach: Czarna, Nozdrzec, Olszanica, Laszki, Krzywca, Krzeszów oraz Radomyśl nad Sanem. Brak kompleksowych działań w zakresie gospodarki wodno-ściekowej powoduje, że rzeka San, która poza zbiornikami zaporowymi w górnym jej biegu w minimalnym stopniu wykorzystywana jest dla turystyki wodnej, prowadzi w swym górnym biegu do ujścia Wiaru wody klasy I, a poniżej są to już wody klasy II i III (Raport o stanie środowiska w województwie podkarpackim...2013, s. 68-76).

Kierunki działania zmierzające do poprawy stanu gospodarki wodno-ściekowej na terenie gmin Błękitnego Sanu powinny dotyczyć:

- opracowania przez poszczególne gminy koncepcji gospodarki wodno-ściekowej gminy oraz ich skoordynowanie w ramach analizowanego obszaru,
- kontynuowania realizacji zadań w zakresie gospodarki wodno-ściekowej,

- wyrównania dysproporcji między siecią wodociągową a kanalizacyjną, szczególnie na obszarach wiejskich.

W zakresie gospodarowania odpadami problemem gmin Błękitnego Sanu jest zbyt mała liczba składowisk odpadów komunalnych oraz ich sortowni.

W miastach analizowanego obszaru oraz gminach sąsiadujących ze Stalową Wolą występują znaczące zanieczyszczenia powietrza. Również Stalowa Wola ze względu na swój charakter wytwarza ścieki i odpady przemysłowe.

Z kolei w gminach położonych w dolinie rzeki San na odcinku od Przemyśla do jej ujścia do Wisły, występuje zagrożenie podtopieniami, a w gminach położonych w obrębie pogórzy – osuwiskami (największe w gminach: Dynów, Dubiecko, Krzywca, Przemyśl i w mieście Przemyślu). Użytki rolne położone na terenach górskich i pogórzy narażone są na znaczną erozję gleb.

Na obszarze Błękitnego Sanu występują warunki do rozwoju hydroenergetyki w górnym biegu rzeki. Obecnie w oparciu o dwa zbiorniki w: Solinie i Myczkowcach funkcjonuje tam zespół elektrowni wodnych. W środkowym i dolnym biegu Sanu są warunki do produkcji biomasy, wykorzystywanej m. in. przez elektrownię w Stalowej Woli oraz rozwoju sieci biogazowni. W zakresie energetyki solarnej warunki w analizowanym obszarze są określane jako średnie i dobre (poza Bieszczadami, gdzie są zmienne). W środkowej części obszaru Błękitnego Sanu zlokalizowane są wody geotermalne, jednak nie podjęto jak na razie żadnych działań zmierzających do ich eksploatacji. Największe zainteresowanie energetyką wiatrową występuje w powiecie jarosławskim, nieco mniejsze w nizańskim i sanockim.

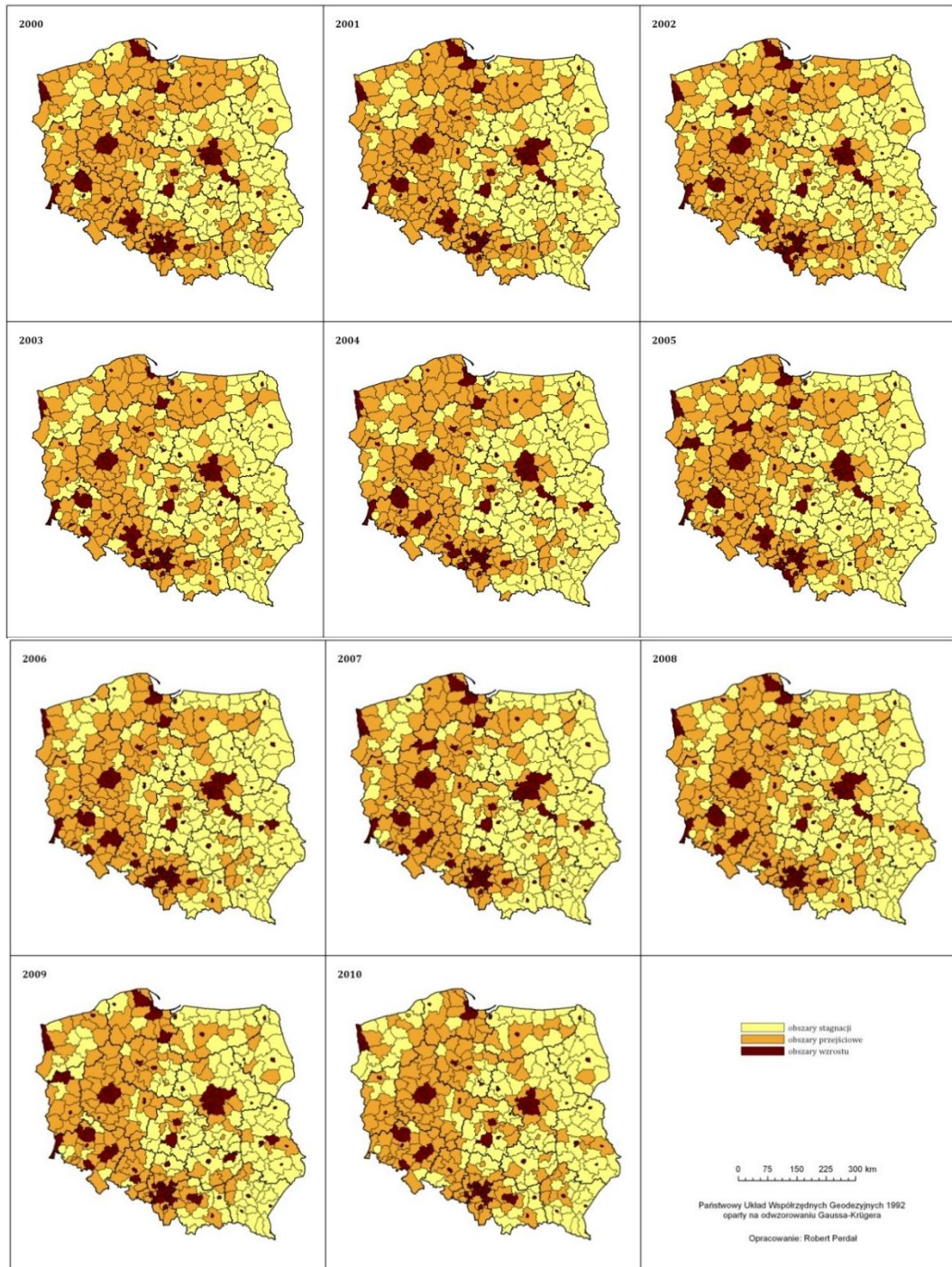
6. Błękitny San w strukturze obszarów wzrostu i obszarów stagnacji gospodarczej w Polsce

Wyniki badań prowadzonych w ramach projektu Narodowego Centrum Nauki (N N306 791940), który realizowany jest przez Zespół pracowników Zakładu Analizy Regionalnej Instytutu Geografii Społeczno-Ekonomicznej i Gospodarki Przestrzennej Uniwersytetu im. Adama Mickiewicza w Poznaniu, identyfikują większość gmin Błękitnego Sanu jako obszar trwałej stagnacji gospodarczej w latach 2000-2010. Przejściowy charakter (pomiędzy stagnacją a wzrostem) mają gminy w północno-zachodnim krańcu analizowanego obszaru, obejmujące miasto Stalowa Wola i gminy pozostające w zasięgu jego bezpośredniego oddziaływania. Jedynym ośrodkiem wzrostu - zidentyfikowanym w wyniku tych badań – jest miasto Przemyśl (patrz rycina 38).

Wielowymiarowa analiza statystyczna (wykorzystująca 92 wskaźniki społeczno-gospodarcze) opierająca się na metodzie analizy skupień, prowadzona zarówno w ujęciu całościowym, jak i częściowym (ludność i osadnictwo, rynek pracy i struktura gospodarki, infrastruktura techniczna i dostępność przestrzenna, sytuacja finansowa i poziom zamożności, innowacyjna gospodarka i otoczenie biznesu) procesu rozwoju społeczno-gospodarczego wskazuje na obszar Błękitnego Sanu jako na obszar rekomendowany do objęcia interwencją publiczną w celu lepszego wykorzystania jego potencjału endogenicznego oraz poprawy jego powiązań funkcjonalnych z regionalnymi i krajowymi ośrodkami wzrostu. W pierwszej kolejności interwencją należy objąć Bieszczady oraz gminy położone w środkowym biegu Sanu. Konieczna jest poprawa powiązań komunikacyjnych z Rzeszowem. Z kolei dywersyfikacja i wzmocnienie podstaw ekonomicznych dwóch największych miasta Błękitnego Sanu, tj.: Przemyśla i Stalowej Woli, spowoduje wzrost zasięgu przestrzennego i natężenia ich oddziaływań w ramach badanego obszaru.

Rycina 38

**Rozkład obszarów wzrostu i stagnacji gospodarczej
w ujęciu całościowym na poziomie lokalnym (NUTS4) w latach 2000-2010**

Źródło: Opracowanie własne.

PODSUMOWANIE – ANALIZA SWOT

Podsumowanie oceny stanu rozwoju społeczno- gospodarczego Błękitnego Sanu stanowi syntetyczna analiza SWOT, uwzględniająca wyniki diagnozy w układzie przedstawionych powyżej problemów. Przyjęto w niej, że mocne i słabe strony rozwoju obszaru Błękitnego Sanu wynikają z warunków kształtujących stan poziomu życia oraz prowadzenia działalności gospodarczej na tym obszarze, a szanse i zagrożenia rozwoju odnoszą się do możliwości tworzenia i wzmacniania czynników rozwoju, które dotychczas nie zostały w pełni wykorzystane, a które z jednej strony mogą poprawić poziom rozwój, a z drugiej strony powinny przyczynić się do przełamania jego barier (patrz tabela 10).

Tabela 10

Analiza SWOT stanu rozwoju społeczno-gospodarczego obszaru gmin Błękitnego Sanu

<p style="text-align: center;"><u>SILNE STRONY</u></p> <ol style="list-style-type: none"> 1. Unikalne i zróżnicowane walory środowiskowe i krajobrazowe oraz potencjału kulturowego. 2. Zróżnicowane podstawy rozwoju gospodarczego (przemysł, turystyka, rolnictwo). 3. Lokalizacja wyższych uczelni. 4. Zrównoważona sieć osadnictwa miejskiego. 5. Podstrefy SSE Euro- Park Mielec i TSSE Wisłosan. 	<p style="text-align: center;"><u>SŁABE STRONY</u></p> <ol style="list-style-type: none"> 1. Ograniczenia aktywności gospodarczej wywołane względami środowiskowymi. 2. Odpływ migracyjny zwłaszcza młodych ludzi. 3. Znaczna monofunkcyjność miast o dominującym udziale działalności przemysłowych. 4. Monofunkcyjny, rolniczy, rynek pracy obszarów wiejskich. 5. Słabe wykorzystanie potencjału turystycznego.
<p style="text-align: center;"><u>SZANSE</u></p> <ol style="list-style-type: none"> 1. Wzrost jakości kapitału ludzkiego i społecznego poprzez poprawę funkcjonowania systemu edukacji i kształcenia przez całe życie. 2. Poprawa spójności terytorialnej, zarówno fizycznej jak i cyfrowej. 3. Poprawa dostępności komunikacyjnej, poprzez rozwój infrastruktury uzupełniającej wobec najważniejszych inwestycji komunikacyjnych regionu (lotnisko, autostrady, magistrale kolejowe). 	<p style="text-align: center;"><u>ZAGROŻENIA</u></p> <ol style="list-style-type: none"> 1. Pogarszająca się sytuacja finansowa samorządu lokalnego uniemożliwiająca podejmowanie kolejnych, niezbędnych projektów inwestycyjnych. 2. Wzrost zanieczyszczenia środowiska, zwłaszcza wód powierzchniowych. 3. Rozwój powierzchniowych, restrykcyjnych, form ochrony przyrody bez wprowadzenia kompensat dla mieszkańców i samorządów. 4. Brak poprawy dostępności komunikacyjnej skutkujący spadkiem

<p>4. Dywersyfikacja podstaw rozwojowych miast i obszarów wiejskich poprzez rozwój turystyki, innych usług, nowoczesnego przemysłu wykorzystującego zasoby i potencjały miejscowe oraz rolnictwa ekologicznego (spółdzielczość, grupy producenckie).</p> <p>5. Koordynacja i poprawa gospodarki wodno-ściekowej oraz odpadami.</p>	<p>liczby mieszkańców i wzrostem wskaźnika obciążenia demograficznego.</p> <p>5. Upadek największych zakładów przemysłowych.</p>
--	--

Źródło: Opracowanie własne.

Pomimo, że obszar Błękitnego Sanu ze względu na swój znaczny zasięg przestrzenny wykazuje liczne wewnętrzne zróżnicowania, na podstawie przeprowadzonej diagnozy można sformułować wspólne problemy dla całego obszaru, które wymagają działań w najbliższej perspektywie lat 2014-2020. Są to:

- ochrona środowiska zlewni rzeki San poprzez kompleksową gospodarkę wodno-ściekową oraz system składowania odpadów,
- zagospodarowanie brzegów rzeki San z uwzględnieniem infrastruktury ochrony przeciwpowodziowej,
- modernizacja infrastruktury drogowej i kolejowej przy wykorzystaniu inwestycji łączących sieć TEN-T, poprawiających dostępność stolicy województwa oraz obniżających poziom zanieczyszczeń generowanych przez indywidualny transport samochodowy w ruchu regionalnym i lokalnym.

Ich realizacja powinna odbywać się przy wykorzystaniu zorientowanych terytorialnie i skoncentrowanych merytorycznie instrumentów polityki rozwoju, a zwłaszcza Przedsięwzięć Priorytetowych o Kluczowym Znaczeniu dla Rozwoju Województwa Podkarpackiego, których finansowanie będzie opierało się na montażu środków europejskich Krajowych Programów Operacyjnych oraz środków budżetu państwa udostępnianych samorządowi regionalnemu w ramach Kontraktu Terytorialnego.

Pozostałe rekomendowane działania interwencyjne, z uwzględnieniem zróżnicowań wewnętrznych obszaru Błękitnego Sanu, powinny koncentrować się na czterech priorytetach strategicznych, tj. :

- INNOWACYJNEJ PRZEDSIĘBIORCZOŚCI,
- TURYSTYCE,
- KAPITALE LUDZKIM I SPOŁECZNYM,
- ŚRODOWISKU I ENERGETYCE.

Dla każdego z tych priorytetów, na podstawie wyników przeprowadzonej diagnozy, sformułowane zostały syntetyczne uwagi w formie analizy SWOT (patrz tabele: 11, 12, 13, 14). Na ich podstawie wyprowadzono rekomendacje dotyczące koncentracji merytorycznej interwencji dostosowanej do stanu i specyfiki rozwoju obszaru Błękitnego Sanu, których struktura powinna stanowić szkielet układu działań strategicznych przygotowywanego PSBS.

Tabela 11

**Analiza SWOT Priorytetu INNOWACYJNA PRZEDSIĘBIORCZOŚĆ
dla obszaru Błękitnego Sanu**

<u>SILNE STRONY</u>	<u>SŁABE STRONY</u>
<ol style="list-style-type: none"> 1. Lokalizacja uczelni wyższych o zróżnicowanej ofercie dydaktycznej i potencjale badawczym. 2. Dobra jakość szkolnictwa średniego na większości obszaru Błękitnego Sanu. 3. Lokalizacja dużych firm przemysłowych. 4. Znaczący potencjał instytucji otoczenia biznesu. 5. Podstrefy SSE Euro- Park Mielec i TSSE Wisłosan. 	<ol style="list-style-type: none"> 1. Odpływ migracyjny, zwłaszcza młodych ludzi. 2. Brak zidentyfikowanych potrzeb w zakresie kształcenia się przez całe życie. 3. Małe usieciwienie aktywności gospodarczej. 4. Znaczne rozdrobnienie rolnictwa. 5. Niewykorzystywany potencjał turystyczny.
<u>SZANSE</u>	<u>ZAGROŻENIA</u>
<ol style="list-style-type: none"> 1. Lokalizacja oraz sąsiedztwo największych klastrów województwa podkarpackiego. 2. Wzrost jakości kapitału ludzkiego i społecznego poprzez poprawę funkcjonowania systemu edukacji i kształcenia przez całe życie. 3. Poprawa spójności terytorialnej, zarówno fizycznej jak i cyfrowej. 4. Poprawa dostępności komunikacyjnej, poprzez rozwój infrastruktury uzupełniającej wobec najważniejszych inwestycji komunikacyjnych regionu (lotnisko, autostrady, magistrale kolejowe). 5. Rozwój innowacyjnych inicjatyw klastrowych. 	<ol style="list-style-type: none"> 1. Brak poprawy dostępności komunikacyjnej skutkujący spadkiem liczby mieszkańców. 2. Upadek największych zakładów przemysłowych. 3. Brak przygotowanych terenów inwestycyjnych. 4. Rozwój powierzchniowych restrykcyjnych, form ochrony przyrody ograniczających swobodę prowadzenia działalności gospodarczej. 5. Konkurencja innych obszarów bardziej atrakcyjnych dla inwestorów.

Źródło: Opracowanie własne.

W ramach interwencji rozwojowej sprzyjającej realizacji Priorytetu INNOWACYJNA PRZEDSIĘBIORCZOŚĆ rekomendowane są do podjęcia następujące działania:

- przygotowanie i promocja terenów inwestycyjnych, w tym sprzyjających tworzeniu parków naukowo-technologicznych oraz wielofunkcyjnemu rozwojowi obszarów wiejskich,
- wsparcie dla działań wzmacniających bazę ekonomiczną i poziom życia mieszkańców ośrodków subregionalnych i lokalnych (w tym MOF) wraz z tworzeniem warunków dla rozwoju powiązań funkcjonalnych tych ośrodków z ich najbliższym otoczeniem,
- tworzenie warunków dla współpracy systemu edukacji i nauki tworzącego zaplecze dla poprawy jakości kapitału ludzkiego oraz rozwoju klastrów

gospodarczych z udziałem lokalnych podmiotów gospodarczych oraz inwestorów zewnętrznych, skutkujące poprawą stanu rynku pracy,

- rozwój spółdzielczości, rzemiosła i grup producenckich prowadzący w szczególności do wzrostu towarowości i specjalizacji rolnictwa oraz przetwórstwa rolno-spożywczego, opartych na certyfikowanych produktach lokalnych.

Tabela 12

Analiza SWOT Priorytetu TURYSTYKA dla obszaru Błękitnego Sanu

<u>SILNE STRONY</u>	<u>SŁABE STRONY</u>
<ol style="list-style-type: none"> 1. Unikalne i zróżnicowane walory środowiskowe, krajobrazowe oraz kulturowe. 2. Rozwijająca się infrastruktura turystyczna. 3. Zaplecze edukacyjne dla kształcenia kadr dla potrzeb Turystyki. 4. Lokalne inicjatywy klastrowe w zakresie świadczenia usług turystycznych. 5. Aktywność Podkarpackiej Organizacji Turystycznej. 	<ol style="list-style-type: none"> 1. Niedostateczny rozwój infrastruktury turystycznej dostosowanej do zróżnicowanych potrzeb różnych form turystyki kwalifikowanej. 2. Zbyt mała liczba i zbyt małe zdywersyfikowanie produktów turystycznych. 3. Małe usieciowienie współpracy podmiotów turystycznych w ramach utworzonych klastrów turystycznych. 4. Znikome wykorzystanie turystyczne dolnego Sanu. 5. Niepełna rewitalizacja zabytkowych zespołów miejskich.
<u>SZANSE</u>	<u>ZAGROŻENIA</u>
<ol style="list-style-type: none"> 1. Poprawa spójności terytorialnej, zarówno fizycznej jak i cyfrowej. 2. Poprawa dostępności komunikacyjnej. 3. Rozwój turystyki transgranicznej. 4. Tworzenie i aktywizacja wyspecjalizowanych klastrów turystycznych. 5. Skoordynowana promocja walorów turystycznych Błękitnego Sanu. 	<ol style="list-style-type: none"> 1. Brak poprawy dostępności komunikacyjnej. 2. Postępująca degradacja najważniejszych walorów przyrodniczych. 3. Dewastacja najważniejszych obiektów dziedzictwa kulturowego. 4. Niska jakość usług turystycznych. 5. Konkurencja innych obszarów turystycznych.

Źródło: Opracowanie własne.

W ramach interwencji rozwojowej sprzyjającej realizacji Priorytetu TURYSTYKA rekomendowane są do podjęcia następujące działania:

- rozwój i dywersyfikacja produktów turystycznych, w tym ofert pakietowych oraz ich zintegrowana promocja,
- tworzenie wyspecjalizowanych klastrów turystycznych oferujących produkty turystyczne dostosowane do potrzeb różnych kategorii turystów,
- skoordynowany rozwój zagospodarowania oraz poprawa funkcjonowania infrastruktury turystycznej,

- rewitalizacja, ochrona oraz promocja obiektów dziedzictwa kulturowego oraz zespołów zabytkowych na obszarach miast i wsi.

Tabela 13

**Analiza SWOT Priorytetu KAPITAŁ LUDZKI I SPOŁECZNY
dla obszaru Błękitnego Sanu**

<p style="text-align: center;"><u>SILNE STRONY</u></p> <ol style="list-style-type: none"> 1. Lokalizacja uczelni wyższych o zróżnicowanej ofercie dydaktycznej. 2. Dobra jakość szkolnictwa średniego na większości obszaru Błękitnego Sanu. 3. Relatywnie wysoki przyrost naturalny. 4. Relatywnie zrównoważona sieć osadnictwa miejskiego. 5. Duża aktywność społeczna. 	<p style="text-align: center;"><u>SŁABE STRONY</u></p> <ol style="list-style-type: none"> 1. Niedostatecznie rozwinięta sieć placówek przedszkolnych, zwłaszcza w południowej części obszaru Błękitnego Sanu. 2. Relatywnie niska jakość kształcenia w szkołach podstawowych. 3. Niedostateczny rozwój usług dla osób starszych. 4. Zachowawcza postawa społeczeństwa w kontekście potrzeb uczenia się przez całe życie. 5. Wysokie niezrównoważenie części lokalnych rynków pracy.
<p style="text-align: center;"><u>SZANSE</u></p> <ol style="list-style-type: none"> 1. Poprawa dostępności komunikacyjnej. 2. Likwidacja wykluczenia cyfrowego południowej części obszaru Błękitnego Sanu. 3. Rosnąca aktywność istniejących firm oraz napływ nowych. 4. Zahamowanie odpływu migracyjnego ludności. 5. Dostosowywanie oferty edukacyjnej do zmieniających się wymogów rynku pracy. 	<p style="text-align: center;"><u>ZAGROŻENIA</u></p> <ol style="list-style-type: none"> 1. Postępujący odpływ migracyjny zwłaszcza młodych ludzi. 2. Postępujący proces starzenia się ludności. 3. Upadek największych firm obszaru. 4. Pogłębianie się zróżnicowanego dostępu do usług publicznych odpowiedniej jakości. 5. Postępująca pauperyzacja i wykluczenie społeczne.

Źródło: Opracowanie własne.

W ramach interwencji rozwojowej sprzyjającej realizacji Priorytetu KAPITAŁ LUDZKI I SPOŁECZNY rekomendowane są do podjęcia następujące działania:

- wzrost jakości kapitału ludzkiego poprzez uatrakcyjnienie i zróżnicowanie oferty edukacyjnej na wszystkich poziomach kształcenia,
- kształtowanie i promocja postaw związanych z uczeniem się przez całe życie,
- poprawa dostępności i jakości usług społecznych, a zwłaszcza usług opieki nad dzieckiem oraz opieki nad osobami starszymi,
- rozwój społeczeństwa informacyjnego i przeciwdziałanie wykluczeniu cyfrowemu.

Tabela 14

Analiza SWOT Priorytetu ŚRODOWISKO I ENERGETYKA dla obszaru Błękitnego Sanu

<u>SILNE STRONY</u>	<u>SŁABE STRONY</u>
<ol style="list-style-type: none"> 1. Unikalne walory przyrodnicze w stosunkowo małym stopniu zanieczyszczone i przekształcone przez człowieka. 2. Rozwinięte formy biernych i czynnych form ochrony przyrody. 3. Duże zróżnicowanie walorów środowiskowych, możliwych do wykorzystania turystycznego. 4. Duże zasoby energii odnawialnej, zwłaszcza wód płynących. 5. Wysiłki samorządów lokalnych związane z rozwiązywaniem problemów gospodarki wodno- ściekowej i odpadami. 	<ol style="list-style-type: none"> 1. Zagrożenie osuwiskowe na terenach pogórzy. 2. Zagrożenie powodziowe w dolnym biegu Sanu. 3. Erozja gleby na terenach górskich i pogórzy. 4. Występowanie zanieczyszczeń transgranicznych. 5. Brak kompleksowego rozwiązania gospodarki wodno-ściekowej i odpadami w dorzeczu Sanu.
<u>SZANSE</u>	<u>ZAGROŻENIA</u>
<ol style="list-style-type: none"> 1. Zrównoważony rozwój turystyki. 2. Stworzenie systemu zabezpieczeń przeciwpowodziowych. 3. Wykorzystanie zasobów energii odnawialnej. 4. Rozwój rolnictwa ekologicznego. 5. Współpraca transgraniczna na rzecz poprawy stanu środowiska. 	<ol style="list-style-type: none"> 1. Postępująca antropopresja na środowisko wywołana żywiolową urbanizacją (suburbanizacją) oraz niekontrolowanym rozwojem turystyki. 2. Narastanie zanieczyszczeń przemysłowych. 3. Postępująca chemizacja rolnictwa. 4. Wzrastający napływ zanieczyszczeń o charakterze transgranicznym. 5. Rozwój energetyki odnawialnej powodujący dewastację walorów przyrodniczych i krajobrazowych.

Źródło: Opracowanie własne.

W ramach interwencji rozwojowej sprzyjającej realizacji Priorytetu Środowisko i energetyka rekomendowane są do podjęcia następujące działania:

- utrzymanie walorów środowiskowych i krajobrazowych obszarów szczególnie cennych przyrodniczo,
- zapobieganie, przeciwdziałanie i minimalizowanie skutków osuwisk,
- zapobieganie, przeciwdziałanie i minimalizowanie skutków zagrożeń wywołanych przez człowieka,
- rozwój odnawialnych źródeł energii.

LITERATURA

- Akcja Wisła 1947. Instytut Pamięci Narodowej. 2006. Warszawa-Kijów.
- Atrakcyjność inwestycyjna województw i podregionów Polski, 2011, Instytut Badań nad Gospodarką Rynkową, Gdańsk.
- Bajda L., 2012. Uwarunkowania rozwoju turystyki kulturowej w Bieszczadach. Turystyka Kulturowa. Nr 6/2012. www.turystykakulturowa.org. s. 5-27.
- Bański J., Czapiewski K., 2008. Ekspertyza. Identyfikacja i ocena czynników sukcesu społeczno-gospodarczego na obszarach wiejskich. Zespół Badań Obszarów Wiejskich. Instytut Geografii i Przestrzennego Zagospodarowania PAN. Pomoc Techniczna. Narodowa Strategia Spójności. Ministerstwo Rozwoju Regionalnego. Warszawa.
- Celińska-Janowicz D., Miszczuk A., Płoszaj A., Smętkowski M., 2010. Aktualne problemy demograficzne regionu Polski wschodniej. MRR. Warszawa.
- Diagnoza Sytuacji Społeczno- Gospodarczej Województwa Podkarpackiego. Aktualizacja Strategii Rozwoju Województwa Podkarpackiego na lata 2007-2013. Regionalne Obserwatorium Terytorialne. 2013. Rzeszów.
- Durydiwka M., 2011. Dziedzictwo kulturowe jako czynnik rozwoju funkcji turystycznej – na przykładzie gmin bieszczadzkich. Prace Geograficzne. z. 135. Instytutu Geografii i Gospodarki Przestrzennej Uniwersytetu Jagiellońskiego. Kraków. s. 37-61.
- Eberhardt P., 2001. Administrative divisions of Poland in the 20th century. "Moravian Geographical Reports". vol. 9. p. 22-32.
- Eberhardt P., 2010. Migracje polityczne na ziemiach polskich (1939-1950). Instytut Zachodni. Poznań.
- Kondracki J., 2002. Geografia regionalna Polski. Wydawnictwo Naukowe PWN. Warszawa
- Kotarski H., 2011. Zasoby i poziom kapitału ludzkiego mieszkańców województwa podkarpackiego. Uniwersytet Rzeszowski. Rzeszów.

Plan gospodarki odpadami dla województwa podkarpackiego. Podkarpackie Biuro Planowania Przestrzennego. Zarząd Województwa Podkarpackiego. 2012. Rzeszów.

Raport o stanie środowiska w województwie podkarpackim. Wojewódzki Inspektorat Ochrony Środowiska. Rzeszów 2013.

Rocznik Statystyczny Województwa Podkarpackiego 2012. Urząd Statystyczny w Rzeszowie. 2012. Rzeszów

Statystyczne Vademecum Samorządowca. Urząd Statystyczny w Rzeszowie. 2012. Rzeszów.

Strategia rozwoju województwa – Podkarpackie 2020, Samorząd Województwa Podkarpackiego, Rzeszów, sierpień 2013.

Wojciechowski W., Sitko G., 2004. Strategia Zrównoważonej Turystyki w Bieszczadzkim Parku Narodowym i otulinie. PAN Parks.

<http://www.stalowka.net/encyklopedia.php?dx=101>

ZAŁĄCZNIK

Najważniejsze Atrakcje Turystyczne Błękitnego Sanu (zestawienie Podkarpackiej Regionalnej Organizacji Turystycznej)

GMINA BALIGRÓD

Atrakcje kulturowe:

- Cmentarz żydowski w Baligrodzie z 1716 r.
- Pomnik czołg T-34 w Baligrodzie.
- Pomnik poświęcony żołnierzom LWP, WOP, KBW poległych w walkach z UPA.
- Muzeum Przyrodniczo Łowieckie „Knieja” w Nowosiólkach.
- Kamieniołom w Rabem – uroczysko dla miłośników geologii.
- Pomnik gen. K. Świerczewskiego „Waltera” w Jabłonkach.
- Cerkiew grekokatolicka z 1829 r. w Baligrodzie.
- Kościół parafialny z 1877 r. p. w. Niepokalanego Poczęcia NMP.
- Cmentarz wojenny żołnierzy radzieckich i polskich z lat 1944-1947 w Baligrodzie.
- Kościół rzymskokatolicki wybudowany w jedną noc z 2/3 sierpnia 1973 r. w Nowosiólkach.
- Kaplica p. w. Matki Bożej Ostrobramskiej z 1932 r.
- Cerkiew filialna z 1830 r. w Roztokach Dolnych.
- Kaplica Przemienienia Pańskiego z 1823 r. w Mchawie.
- Cmentarz grekokatolicki z XVIII w. w Bystrem.
- Kapliczka „Królowej Nieba” żegnająca wyjeżdżających z Baligrodu w wysokie Bieszczady.

Atrakcje przyrodnicze:

- Rezerваты i pomniki przyrody:
  - leśne: „Cisy na górze Jawor” w miejscowości Bystre, „Woronikówka” we wsi Jabłonki,
  - florystyczne: „Olsza kosa w Stężnicy”,
  - geologiczne: „Gołoborze” naturalne rumowisko skalne piaskowca w miejscowości Rabe,
  - pomnik przyrody, 300 letni grab w Baligrodzie,
  - pomnik grupowy obejmujący stanowisko sosny wdziarowej.
- Malownicze Jezioro Bobrowe.
- Źródła wód mineralnych (szczawy z domieszką arsenu) w Rabem i Bystrem.

GMINA CISNA

Atrakcje kulturowe:

- Cerkiew w Łopience.
- Bieszczadzka Kolejka Wąskotorowa.
- Schronisko „Chatka Puchatka” na Połoninie Wetlińskiej.
- Pomnik milicjantów w Cisnej.

Atrakcje przyrodnicze:

- Leśny zwierzyniec w Lisznej.
- Narciarskie trasy wędrowne w Wetlinie.
- Rezerwat „Sine Wiry”.
- Połonina Wetlińska.

GMINA CZARNA

Atrakcje kulturowe:

- Drewniane zabytkowe cerkwie: Polana (1790 r.), Żłobek (1830 r.), Czarna (1834 r.), Rabe (1861 r.), Michniowiec (1863 r.), Bystre (1902 r.).
- Kopalnia ropy naftowej powstała w 1897 r. we wsi Rabe – czynna w niewielkich rozmiarach do dzisiaj.
- Jeden z najlepiej zachowanych cmentarzy w Bieszczadach we wsi Bystre.
- Ruiny cerkwi greckokatolickiej p. w. św. Paraksewy, drewnianej z 1900 r.

Atrakcje przyrodnicze:

- Źródła wód mineralnych zlokalizowane w miejscowości Czarna Górna.
- Powierzchnia gminy stanowi otulinę Bieszczadzkiego Parku Narodowego.

GMINA DUBIECKO

Atrakcje kulturowe:

- Zespół dworski w Nienadowej. Dwór murowany parterowy wzniesiony w pierwszych dziesięcioleciach XIX w. przez Antoniego Dembińskiego; młyn oraz gorzelnia.
- XVI wieczny zamek zbudowany przez rodzinę Krasickich w Dubiecku.
- Dwór murowany na wzór włoski w Bachórzcu, wybudowany w 1808 r., należący do dóbr Krasickich.
- Cerkiew greckokatolicka p. w. św. Dymitra w Piątkowej

GMINA DYDNIA

Atrakcje kulturowe:

Dydnia:

- Klasycystyczny murowany dwór z XIX w. otoczony starym parkiem.
- XIX-wieczny spichlerz.
- Neogotycki murowany kościół p. w. św. Michała Archanioła i św. Anny.
- Drewniana plebania w stylu zakopiańskim i spichlerz.

Grabówka

- Drewniany kościół (1624-31) p. w. Nawiedzenia NMP.
- Kamienna murowana cerkiew greckokatolicka p. w. św. Mikołaja wraz z dzwonnica.

Jabłonka

- Murowany dwór z XVII w.
- Drewniany kościół p. w. Matki Bożej Częstochowskiej wzorowany na architekturze kościołów podhalańskich wraz z kamienną figurą Matki Bożej Niepokalania Poczętej.

Końskie

- Drewniany kościół p. w. Przemienienia Pańskiego z barokowym ołtarzem. W dzwonnicy dzwon z 1712 r.
- Klasycystyczny murowany dwór z przełomu XVIII i XIX w. otoczony XVIII wiecznym parkiem z dwoma stawami i murowaną oficyną.

Krzemienna

- Dwór z XIX w. Obok park, stawy i aleja wysadzana ozdobnymi drzewami.
- Drewniany kościół z 1867 r. p. w. Wprowadzenia Matki Bożej do Świątyni.

Krzywe

- Drewniany kościół p. w. Matki Bożej Łaskawej z 1759 r.
- Murowana rządcówka z 1868 r.

Niebocko

- Dwór z XIX w. W otoczeniu resztki parku: zachowany starodrzew, ślady alei i tarasów, staw.

Niewistka

- Drewniany kościół p. w. Matki Bożej Anielskiej z 1827 r.

Obarzym

- Drewniany kościół p. w. Zwiastowania NMP z 1828 r. Wewnątrz ślady polichromii (XIX w.) oraz dwa drewniane epitafia inskrypcyjne z XIX w.

Temeszów

- Fragment murowanego dworu (XIX w.).
- Drewniany kościółek p. w. Matki Bożej Ostrobramskiej.

Ulucz

- Najstarsza w Polsce cerkiew p. w. Wniebowstąpienia Pańskiego wzniesiona prawdopodobnie w latach 1510-1517.
- Murowana kapliczka oraz kilka nagrobków z XIX i XX w.

Witryłów

- Drewniany kościół p. w. Michała Archanioła z 1812 r.
- Trzy murowane kapliczki z XIX w.

Wydrna

- Murowany dwór Sękowskich z 1845 r.

MIASTO I GMINA DYNÓW

Atrakcje kulturowe:

- Pozostałości dworu Trzecieckich w Dynowie (oficyna dworska z 1905 r., drewniana studnia z początku XX w., pozostałości parku krajobrazowego).
- Dynów- domy i kamieniczki wokół rynku (XIX-XX w.).
- Kościół św. Bartłomieja w Dynowie.
- Zespół parkowo-zamkowy w Dąbrówce Starzeńskiej (Park, ruiny baszt zamkowych, kaplica grobowa Starzeńskich).
- „Dębina” kopiec grobowy ostatnich właścicieli Bachórze Skrzyńskich usytuowany pośród starych dębów nad Sanem w Bachórze.
- Stacja kolejki wąskotorowej w Bachórze.

GMINA FREDROPOL

Atrakcje kulturowe:

- Cerkiew greckokatolicka, obecnie kościół rzymsko-katolicki, parafia p. w. Narodzenia NMP.
- Dzwonnica.
- Ruiny zamku.
- Zespół cerkwi greckokatolickich, ob. kościół rzymsko-katolicki, parafia p. w. Narodzenia NMP.
- Sanktuarium Męki Pańskiej i Matki Bożej Kalwaryjskiej w Kalwarii Pałacowskiej.

Atrakcje przyrodnicze:

- Gmina położona jest na terenie Parku Krajobrazowego Pogórza Przemyskiego.

GMINA GORZYCE

Atrakcje kulturowe:

- Gorzyce: zespół kościoła parafialnego, dawna plebania, strefa ochrony konserwatorskiej dawnej plebani.
- Wrzawy: plebania, cmentarz przykościelny, najstarsza część cmentarza parafialnego.
- Trześnia: zespół kościoła parafialnego pod wezwaniem św. Rodziny, spichlerz, dworek.

GMINA JAROSŁAW

Atrakcje kulturowe:

- Zespół Pałacowo-Parkowy w Pełkiniach.
- Kościół parafialny p. w. Marii Panny Królowej Polski (dawna cerkiew greckokatolicka p. w. św. Mikołaja) murowany, zbudowany w 1909 r.
- Park z zabytkową kaplicą i pomnikiem Aleksandra Fredry w Surochowie.
- Dawna cerkiew greckokatolicka p. w. Opieki Najświętszej Marii Panny, wzniesiona w 1939 r.

- Cerkiew greckokatolicka p. w. św. Paraksewy, obecnie kościół rzymsko-katolicki św. Michała w Surochowie.
- Kościół p. w. Zwiastowania Najświętszej Maryi Panny wybudowany w 1911 r.
- kościół parafialny p. w. Niepokalanego Serca Najświętszej Maryi Panny w Morawsku.

MIASTO JAROSŁAW

Atrakcje kulturowe:

- Zespół Klasztorny oo. Dominikanów.
- Zespół kościelno-klasztorny księży Jezuitów.
- Kolegiata p. w. Bożego Ciała.
- Dawne Kolegium Jezuitów.
- Kościół p. w. św. Mikołaja bpa i Stanisława bpa został wzniesiony w latach 1615-1624.
- Dawny zespół kościelno-klasztorny pp. Benedyktynek.
- Zespół kościelno-klasztorny Franciszkanów Reformatów.
- Kościół p. w. Św. Ducha- wybudowany za murami miasta w 2 połowie XVII w.
- Cerkiew konkatedralna p. w. Przemienienia Pańskiego- zbudowana w latach 1717-1749.
- Dawna cerkiew Zaśnięcia Najświętszej Marii Panny.
- Brama Krakowska.
- Kamienica Orsettich.
- Kamienica Rynek 14 zw. Rydzikową – wzniesiona na początku XVII w.
- Kamienica Rynek 6- Gruszewiczów – wzniesiona w 1 poł. XVII w.
- Cmentarz Stary – założony został w 1784 r.
- Cmentarz Nowy – założony przy ul. Krakowskiej na początku XX w.
- Cmentarz Żydowski – założony za miastem.
- platforma widokowa na terenie Małego Rynku.
- Park Miejski im. Bohaterów Monte Cassino.
- Park przy ul. Czesławy Puzon ps. „Baśka” w Jarosławiu.

GMINA JEŻOWE

Atrakcje kulturowe:

- Park Podworski w Nowym Narcie.
- Leśniczówka w Groblach.
- Cmentarzisko kurhanowe w Jeżowie.
- Muzeum Chrystusa Frasobliwego w Jeżowie – założone na początku lat 90.
- Cmentarz rzymskokatolicki i ewangelicko-augsburski w Jeżowie.
- Pomnik Księdza Stanisława Stojałowskiego.
- Cmentarz parafialny w Jacie.
- Kościół p. w. N.N.M.P. w Jeżowie.

Atrakcje przyrodnicze:

- Zbiornik Wodny „Kowale”.

GINA KOMAŃCZA

Atrakcje kulturowe:

- Klasztor Sióstr Nazaretanek.
- Bieszczadzka Kolejka Leśna.
- Cerkwie i kapliczki łemkowskie w: Wisłoku Wielkim, Komańczy, Radoszycach, Rzepedzi, Turzańsku (wpisana na listę UNESCO), Szczawnem.
- Cmentarze wojskowe z okresu I wojny światowej w Komańczy: Cmentarz wojenny przy stacji PKP „Komańcza” oraz Cmentarz wojenny w Komańczy-Letnisku.

Atrakcje przyrodnicze:

- Na terenie gminy znajdują się dwa parki krajobrazowe: Jaśliski PK i Ciśniańsko-Wetliński PK.
- Rezerваты przyrody: „Zwieszło” – Jezioro Duszatyńskie, „Przełom” Oslawy pod Duszatynem, „Źródlika Jasiołki”, „Przełom Oslawy pod Mokrem”.

GINA KRASICZYN

Atrakcje kulturowe:

- Zabytkowy XVI-wieczny Zamek w Krasiczynie zwany Perłą Renesansu, otoczony pięknym parkiem w stylu angielskim.
- Krasiczyn: Kościół p. w. św. Barbary i Marcina (1760) z dzwonnica.
- Cmentarz żydowski w Krasiczynie.
- Zespół fortyfikacji obronnych z okresu I wojny światowej.

Atrakcje przyrodnicze:

- Leży w obszarze Parku Krajobrazowego Pogórza Przemysko-Dynowskiego.

GINA KRZESZÓW

Atrakcje kulturowe:

- Zespół kościoła parafialnego.
- Kościół p. w. Narodzenia NMP drewniany z 1727 r., z wolnostojącą dzwonnica drewnianą z 1898 r. i otoczeniem w granicach cmentarza kościelnego.
- Wyposażenie kościoła parafialnego p. w. Narodzenia NMP.
- Cmentarz żydowski.
- Cmentarz pomordowanej ludności żydowskiej w 1942 r.
- Cmentarz wojenny z I wojny światowej założony w 1915 r.
- Pozostałości zamku, XIV-XV w.
- Dom, drewniany, ul. Kościelna 19.
- Dom, ul. Wesoła 1, 1922 r.
- Dom, ul. Ogrodowa 22, 1923 r.

- Wzgórze Rotunda (228 m n.p.m.).
- Dolina Dolnego Sanu, oraz część Płaskowyżu Tarnogrodzkiego.
- Kapliczka z 1867 r. na tzw. Komanowej Górze.
- XIX-wieczna kapliczka z czerwonej cegły.
- Stok narciarski z wyciągiem teleskopowo-talerzykowym i trasą zjazdową o długości 500 m.

GMINA KRZYWCZA

Atrakcje kulturowe:

- Zespół Kościoła Parafialnego Rzymsko-Katolickiego p. w. Trójcy Świętej w Babicach z 1794 r. W skład zespołu wchodzi: kościół murowany, dwie dzwonnice murowane, plebania murowana i mur kamienny.
- Zespół Cerkiewny greckokatolicki p. w. Zaśnięcia NMP w Babicach z 1840 r. W skład zespołu wchodzi: cerkiew drewniana, dzwonnica drewniana i plebania.
- Zespół dworski Dembińskich w Babicach z II poł. XIX w. W skład zespołu wchodzi: dwór drewniany, spichlerz murowany, kuźnia murowana i park krajobrazowy.
- Zespół Cerkwi greckokatolickiej p. w. Św. Szymona Stupnika w Chyrzyce, drewniany z 1858 r.
- Zespół Kościoła Parafialnego Rzymsko-Katolickiego p. w. Narodzenia NMP w Krzywcy. W skład zespołu wchodzi: kościół murowany z 1625 r., dzwonnica murowana z XVIII w., plebania murowana z XIX w.
- Zespół Cerkwi greckokatolickiej p. w. Narodzenia NMP w Krzywcy z 1841 r.
- Zespół Dworski Krasickich w Krzywcy. W skład zespołu wchodzi: dwór murowany z XVII w., oranżeria murowana z XVIII w., pozostałości bramy murowanej z XIX w. i pozostałości parku z końca XIX w.
- Zespół Cerkwi greckokatolickiej p. w. Przemienienia Pańskiego w Skopowie z 1900 r. (cerkiew i dzwonnica). Obecnie Kościół Filialny rzymskokatolicki p. w. Matki Bożej Częstochowskiej.

GMINA KURYŁÓWKA

Atrakcje kulturowe:

- Kościół rzymskokatolicki z XVIII w., dwie oficyny jako pozostałość założenia pałacowego z XVIII w., cerkiew greckokatolicka z 1896 r., obecnie kościół rzymskokatolicki, liczne kapliczki przydrożne z XIX w.
- Cerkiew prawosławna z 1872 r. współwłasność po połowie katolików i prawosławnych.

Atrakcje przyrodnicze:

- Zalew w Ożannie.

GMINA LASZKI

Atrakcje kulturowe:

- Zespół Pałacowy Oficyna.
- Dzwonnica przy kościele w Bobrówce zespół cerkiewny w Wysocku.
- Cmentarz wojenny z I wojny światowej.
- Zespół kościoła parafialnego p.w. Matki Bożej Śnieżnej.
- Zespół cerkiewny.
- Kościół parafialny p.w. św. Zofii i św. Szczepana.

MIASTO I GMINA LESKO

Atrakcje kulturowe:

- Zamek Kmitów wzniesiony w latach 1505-1539.
- Kościół Parafialny pw. Nawiedzenia NMP został wybudowany w 1539 r.
- Synagoga wzniesiona w XVIII w.
- Kirkut – jeden z najstarszych cmentarzy żydowskich w Polsce.
- Ratusz powstał w 1896 r.
- Cmentarz wojenny założony w latach 1915-1916.
- Kurhan Szwedzki zwany Kopcem lub Szwedzką Mogiłą pochodzi z 1704 r.
- Zabytkowy Park Zamkowy o powierzchni 4,80 ha.
- Leskie planty – Stary Rynek na Placu Konstytucji 3 Maja obecnie park miejski, w obrębie którego znajduje się pomnik Tadeusza Kościuszki z 1901 r.
- Ruiny zamku Sobień znajdują się 10 km od Leska.

Atrakcje przyrodnicze:

- Skała Wolańska.
- Kamień Leski.
- Źródła mineralne w Lesku.

MIASTO LEŻAJSK

Atrakcje kulturowe:

- Kościół i klasztor oo. Bernardynów.
- Organy w Bazylice oo. Bernardynów.
- Ratusz w Leżajsku.
- „Proświta” czyli „Narodnyj Dom” – budynek Towarzystwa Oświatowego Proświta wybudowany w 1913 r.
- Dwór starościński wzniesiony przez starostę Krzysztofa Szydłowieckiego jako zespół rezydencjalno-obronny, wynajęty w 1918 r. na potrzeby Miejskiego Gimnazjum Realnego i liceum, obecnie Muzeum Ziemi Leżajskiej.
- Zespół kościelny parafii św. Trójcy.
- Kirkut i grób cadyka Elimelecha.

GMINA LEŻAJSK

Atrakcje kulturowe:

- Cerkiew p. w. św. Grzegorza w Dębnie (1864 r.).
- Dawna cerkiew greckokatolicka pw. św. Mikołaja obecnie kościół p. w. św. Andrzeja Boboli w Starym Mieście.
- Dawny pałacyk myśliwski Zamoyskich w Piskorowicach-Mołyniach.

GMINA LUTOWISKA

Atrakcje kulturowe i inne:

- Kościół murowany w stylu neogotyckim wybudowany w latach 1911-1914 mieszczący się w Lutowiskach.
- Cerkwie w miejscowościach: Smolnik (wpisana na listę UNESCO), Chmiel, Dwernik.
- Ruiny cerkwi w miejscowościach: Krywe, Berehy Górne, Hulskie.
- Zabytkowe cmentarze w miejscowościach: Lutowiska, Smolnik, Caryńskie, Hulskie, Dźwiniacz Górny, Beniowa, Bukowiec, Sianki, Wołosate.
- Kirkut żydowski w Lutowiskach.
- Drewniana willa sprzed I wojny światowej w Lutowiskach.

Atrakcje przyrodnicze:

- Połonina Wetlińska i Caryńska, Bieszczady Wysokie z Tarnicą.

GMINA MEDYKA

Atrakcje kulturowe:

- Fort I „SALIS Soglio” i Fort W XV „Borek” w Siedliskach.
- Fort GW II „Jaksmanice”, Fort GW II b „Cycków”, Fort W II a „Mogiłki” w Jaksmanicach.
- Fort 13 „Łapajówka” w miejscowości Hureczko.

W miejscowości Medyka:

- Zespół kościoła parafialnego p. w. św. św. Piotra i Pawła.
- Bożnica murowana z początku XX w.
- Zespół dworski z parkiem krajobrazowym.
- Pozostałości zespołu zamkowego z XV w.
- Obiekty cmentarza- kaplica grobowa rodziny Sienkiewiczów (XX w.) i rodziny Pawlikowskich (XIX w.).

W pozostałych miejscowościach:

- Zespół dworski z XIX w. z parkiem krajobrazowym (Hurko).
- Szaniec „Hurko” A i B twierdzy Przemyśl (Hurko).
- Zespół koszar austriackich (Siedliska).
- Park dworski z XIX w. (Hureczko).
- Zespół cerkwi greckokatolickich z przełomu XIX i XX w. (Jaksmanice).
- Zespół cerkwi greckokatolickich z przełomu XVI i XVII w. (Leszno).
- Kaplica greckokatolicka drewniana XIX w. (Leszno).

- Cerkiew gr. kat. z pocz. XX w. obecnie kościół (Torki).

MIASTO I GMINA NISKO

Atrakcje kulturowe:

- Zespół kościoła parafialnego p. w. św. Józefa wraz z terenem cmentarza przykościelnego.
- Cmentarz z I wojny światowej, położony w obrębie cmentarza parafialnego.
- Cegielnia z suszarnią z pocz. XX w.
- Park Miejski.
- Dom murowany przy ul. T. Kościuszki 11.
- Cmentarz z I wojny światowej.
- Neogotycka kaplica grobowa z 1889 r.
- Kaplica neogotycka z 1910 r.
- Figura Świętej Rodziny usytuowana przy ul. Sopockiej z 1887 r. lub 1907 r.

MIASTO I GMINA NOWA SARZYNA

Atrakcje kulturowe:

- Kościół NMP Królowej Polski w Nowej Sarzynie.
- Kościół w Woli Zarczyckiej.

Atrakcje przyrodnicze:

- Rezerwat Azalia – naturalne stanowisko azalii pontyjskiej – jedyne w Europie, poza Wołyniem i Polesiem.

GMINA NOZDRZEC

Atrakcje kulturowe:

- Pałac Skrzyńskich w Nozdrzcu.
- Kościół pw. św. Stanisława Biskupa w Nozdrzcu.
- Kościół św. Klary w Hłudnie.
- Neogotycki kościół p. w. Zwiastowania Najświętszej Panny Marii i św. św. Piotra i Pawła w Izdebkach.
- Dwór Bukowskich, później Potockich, z drugiej połowy XIX w. w Izdebkach.
- Spichlerz dworski z przełomu XVII i XIX w. w otoczeniu parku w Izdebkach.
- Kościół p. w. Najświętszej Maryi Panny Królowej Polski w Siedliskach.

GMINA OLSZANICA

Atrakcje kulturowe:

- Olszanica – Szlachecki dwór obronny całkowicie przebudowany w pałac.
- Dwór obronny Herburtów z XVI w. w Uhercach Mineralnych.
- Barokowy kościół św. biskupa Stanisława (poł. XVIII w.) – otoczony jest murem obronnym o wys. 2 m z otworami strzelniczymi.
- Kurhan na Kostryniu – najprawdopodobniej z epoki brązu.
- Drewniana cerkiew św. Praksewy w Stefkowej (1840 r.) – wybudowana na miejscu starszej budowli, dziś kościół rzymskokatolicki.

- Drewniana cerkiew Soboru Bogurodzicy w Ruderce (1843 r.) – dziś kościół rzymskokatolicki.
- Drewniana cerkiew św. Anny w Orelcu (1740 r.) – dziś kościół rzymskokatolicki. Obok kościoła pomnik przyrody 300-letni dąb.
- Murowana cerkiew Zmartwychwstania Chrystusa (1755-99) w Zwierzyniu.

GMINA ORŁY

Atrakcje kulturowe:

- Fortyfikacje stanowiące część zewnętrzną umocnień Twierdzy Przemyśl z ok. 1880 r.
- Karpacki Szlak Etnograficzny i Karpacki Szlak Katolicki.
- Unikatowa architektura drewniana objęta programem rządowym „ochrony i wykorzystania dziedzictwa kulturowego terenów przygranicznych”.
- Obiekty architektury i stanowiska archeologiczne ujęte w rejestrze zabytków.
- Obiekt zabytkowy, Cerkiew greckokatolicka p. w. Św. Michała Archanioła obecnie kościół rzymskokatolicki p. w. Najświętszego Serca Pana Jezusa wraz ze starodrzewem (17 lip).
- Drewniana Dzwonnica przy cerkwi, cmentarz szkieletowy z XI – XII w.

MIASTO PRZEMYŚL

Atrakcje kulturowe:

- Zamek wzniesiony po 1340 r. przez króla Kazimierza Wielkiego.
- Archikatedra rzymskokatolicka wybudowana w stylu gotyckim w XV i XVI w.
- Wieża Katedralna o wysokości 71 metrów.
- Archikatedra greckokatolicka w dawnym barokowym kościele Najświętszego, Serca Jezusa wzniesionym dla jezuitów w XVII w.
- Kościół i klasztor karmelitów z XVII w.
- Wieża Zegarowa zbudowana w XVIII w.
- Kościół franciszkanów wybudowany w XVIII w.
- Kamienice w Rynku z XVI i XVII-wiecznym rodowodem,
- Muzeum Narodowe Ziemi Przemyskiej.
- Muzeum Historii Miasta Przemyśla w XVI-wiecznej kamienicy.
- Gmach Urzędu Miejskiego w Rynku 1 z XVI w.
- Muzeum Archidiecezjalne założone w 1902 r.
- Kościół i klasztor karmelitanek zbudowane w latach 1899-1900.
- Zniesienie- górujące nad Przemyślem wzgórze.
- Kościół reformatów z XVI w.
- Budynek dworca PKP wybudowany w latach 1859-1860.
- Drewniana cerkiew greckokatolicka z 1630 r.
- Linia Mołotowa.
- Mury miejskie zostały wybudowane w XVI i XVII w.
- Forty Twierdzy Przemyśl.

- Wyciąg narciarski – dolna stacja.
- Całoroczny tor saneczkowy oraz górna stacja wyciągu narciarskiego.
- Muzeum Dzwonów i Fajek.

GMINA PRZEMYŚL

Atrakcje kulturowe:

- Wioska Fantasy w Kuńkowcach.
- Fort W VIII "Łętownia" w Kuńkowcach.
- pozostałości parku dworskiego z przełomu XVII i XIX w. w Hermanowicach.
- cerkiew murowana z 1924-1930, obecnie kościół parafii rzymskokatolickiej pod wezwaniem Matki Boskiej Częstochowskiej w Krownikach.
- fort 1 „Krówniki” ziemno-murowany artyleryjski twierdzy Przemyśl.
- Rezerwat przyrody Szachownica w Krównikach.
- drewniana cerkiew parafialna, greckokatolicka p. w. Ofiarowania Najświętszej Marii Panny z 1856 r. w miejscowości Luczyce.
- Stanisławczyk: ślady rynku miejskiego, cerkwisko, ślady pięciobocznych fortyfikacji bastionowych (XVII w.).
- prawosławny monaster męski Świętych Cyryla i Metodego w Ujkowicach.

GMINA PYSZNICA

Atrakcje kulturowe:

- Kopiec Grunwaldzki w Pysznicy.
- Pomnik ofiar faszyzmu i komunizmu w Jastkowicach.
- Plebania w Pysznicy z I poł. XX w.
- Kaplica w Olszowcu z XIX w.
- Cmentarz Żydowski w Pysznicy (300 osób).
- Cmentarz wojenny.

GMINA RADOMYŚL NAD SANEM

Atrakcje kulturowe:

- Kościół Parafialny p. w. św. Zygmunta w Pniowie.
- Mur kościelny z 4 kapliczkami w Pniowie.
- Kościół Parafialny p. w. św. Jana Chrzciciela w Radomyślu nad Sanem.
- Dzwonnica w Radomyślu nad Sanem.
- Kościół Parafialny p. w. Nawiedzenia NMP w Woli Rzeszyckiej.
- Kapliczki procesyjne w Woli Rzeszyckiej.
- Cmentarz na „Zjawieniu” w Radomyślu nad Sanem.

Atrakcje przyrodnicze:

- Rezerwat „Pniów” – rezerwat florystyczny roślin zielonych o wodnym typie środowiska, częściowy, o powierzchni 4,15 ha.
- Nowiny – „Jezioro Dunaj”.

GMINA RADYMNO

Atrakcje kulturowe:

- Cerkiew p. w. Narodzenia Przenajświętszej Bogurodzicy w Chotyńcu – wpisana na Listę Światowego Dziedzictwa UNESCO.
- Cerkiew Opieki Matki Bożej w Młynach – dawna cerkiew greckokatolicka w Młynach, obecnie kościół filialny (p. w. Matki Bożej Pocieszenia) – grób Mychajło Werbyckiego autora muzyki do hymnu Ukrainy.
- Prawosławna cerkiew filialna pod wezwaniem Ofiarowania Przenajświętszej Bogurodzicy.

MIASTO RADYMNO

Atrakcje kulturowe:

- Zabytkowy układ urbanistyczny sięgający XIV-XV w.
- Kościół parafialny p. w. św. Wawrzyńca z 1724-1773. Przy kościele dzwonnica z 1729 r. oraz plebania z drugiej połowy XVIII w.; dworek z około 1920 r.

MIASTO RUDNIK NAD SANEM

Atrakcje kulturowe:

- Zespół dworsko-pałacowy hrabiów Tarnowskich z XIX-XX w.
- Budynek młyna i elektrowni (obecnie kaszarnia).
- Budynek dawnego leśnictwa z końca XVIII w.
- Cmentarz wojenny z I wojny światowej.
- Kościół św. Trójcy z lat 1927-1928.

GMINA SANOK

Atrakcje kulturowe:

- Cerkiew Przemienienia Pańskiego w Czerteżu.
- Cerkiew Soboru Najświętszej Maryi Panny w Hłomczy.
- Cerkiew św. Jerzego w Lalinie.
- Zespół cerkiewny w Dobrej Szlacheckiej.
- Dzwonnica bramna w Dobrej.
- Cerkiew Świętej Trójcy w Międzybrodziu.
- Kościół Narodzenia Najświętszej Maryi Panny w Łodzinie.
- Kościół Chrztu Pańskiego w Siemuszowej.
- Kościół Świętych Apostołów Piotra i Pawła w Tyrawie Solnej.
- Kościół katolicki w parafii Rozesłania Apostołów w Mrzygłódzie.
- Zespoły dworsko-parkowe, m. in w: Jurowcach, Załużu, Pisarowcach, Markowcach.
- Schrony tzw. „Linii Mołotowa” w Załużu.
- Mrzygłód:
  - Cerkiew p. w. Zaśnięcia Bogurodzicy z 1901 r.,

- Zabytkowy układ architektoniczny rynku domy wzdłuż pierzei rynku wzniesione po pożarze w 1893 r.,
- Kuźnia rynek, dom nr 12, zbudowana końcem XIX w.,
- Młyn wodny położony w przysiółku Juhniew. Wzniesiony około 1900 r.

Atrakcje przyrodnicze:

- Wychodnie skalne – oryginalne formy piaskowcowe na grzbietach Gór Słonnych, tworzące fantastyczne kształty, przywodzące na myśl upiory z ludowych podań. Na szlaku znajdują się dwie z nich – Orli Kamień oraz Kamień na Granicznej.
- Park Krajobrazowy Gór Słonnych.

MIASTO SANOK

Atrakcje kulturowe:

- Zamek – Muzeum Historyczne, ul. Zamkowa 2.
- Archikatedralny Sobór Prawosławny p. w. Świętej Trójcy, ul. Zamkowa 16.
- Kościół i klasztor OO. Franciszkanów p. w. Podwyższenia Krzyża Świętego.
- Ratusz miejski, Rynek 15.
- Kościół farny p. w. Przemienienia Pańskiego Plac Św. Michała.
- Dom Mansjonarzy, Plac św. Michała 6.
- Synagoga Rynek 10 dojście od ul. Zamkowej.
- Synagoga „Jad Charuzim”, ul. Franciszkańska 5.
- Kapliczka św. Jana Nepomucena, pl. św. Jana.
- Dawne Koszary 2 Pułku Strzelców Podhalańskich, ul. Mickiewicza.
- Dawne koszary Landwehry, ul. Sobieskiego 23.
- Secesyjna kamienica przy ul. Kazimierza Wielkiego.
- Budynek Polskiego towarzystwa Gimnastycznego „Sokół”.
- Willa Zaleskich, Plac św. Jana 1.
- Willa Szomka, ul. Lenartowicza 2.
- Dawna Willa Domańskich, ul. Mickiewicza.
- Dawna c. k. Okręgowa Dyrekcja Skarbu, ul. Sienkiewicza.
- XVIII i XIX w. zabudowa mieszczańska starówki.
- Drewniana cerkiew greckokatolicka p. w. Wniebowstąpienia Pańskiego, ul. Kólkowa 5.
- Greckokatolicka cerkiew parafialna p. w. św. Dymitra, al. NMP.
- Zespół dworsko-parkowy Mniszek-Tchorznickich, ul. 1000-lecia.
- Zespół parkowo-dworski, ul. Witkiewicza.
- Kościół Najświętszego Serca Jezusowego, ul. Lipińskiego.
- Kościół Polsko- Katolicki, ul. Słowackiego.
- Ratusz, dawna siedziba Gminy Posada, ul. Lipińskiego.
- Budynek głównego dworca kolejowego, ul. Dworcowa.
- Secesyjne wille w przy ul. Głowackiego.
- Umocnienia „Linii Mołotowa” dzielnica Olchowce.

MIASTO I GMINA SIENIAWA

Atrakcje kulturowe:

- Kościół parafialny pod wezwaniem Jana Chrzciciela, murowany z 1753 r.
- Zespół klasztorny oo. Dominikanów z ok. 1754 r.
- Zespół pałacowo-parkowy, z 1720-1726,
- Pozostałości fortyfikacji miejskich z ok. 1664-1680 r.
- Ratusz, w którym obecnie ma siedzibę Urząd Miasta i Gminy.
- Dawna karczma z II poł. XIX w.
- Zajazd z połowy XIX wieku, obecnie jest do dom mieszkalny.
- Apteka przy ul. Poniatowskiego z ok. 1880 r.
- Pięć domów w miejskiej zabudowie, które pochodzą z XVIII w., a w XIX w. były przebudowane.
- Kirkut w Sieniawie.

GMINA SOLINA

Atrakcje kulturowe:

- Murowana cerkiew p. w. św. Paraksewy (obecnie kościół) z cudowną ikoną Matki Boskiej z Łopienki.
- Cmentarz z murowaną kaplicą dworską z 1909 fundacji rodziny Cieślińskich.
- Kamienna kapliczka z XIX w. położona nad Jeziorem Solińskim.

Atrakcje przyrodnicze:

- Zapora w Solinie i Jezioro Solińskie.
- Jezioro Myczkowieckie.
- Ponad 80% powierzchni gminy zajmuje Wschodniobeskidzki Obszar Chronionego Krajobrazu, a część południową Park Krajobrazowy Doliny Sanu i Ciśniańsko-Wetliński Park Krajobrazowy.
- Dwa śródlądowe zaporowe zbiorniki wodne na Sanie.

MIASTO STALOWA WOLA

Atrakcje kulturowe:

- Założenie pałacowo-ogrodowe w Stalowej Woli-Charzewicach, w skład którego wchodzi: dworek, dom rządcy, elektrownia, spiżarnia, stajnie z mieszkaniem koniuszego i garaże.
- Oficyna pałacowa w Stalowej Woli-Charzewicach.
- Zespół kościoła parafialnego p. w. św. Floriana.
- Dom Gościnny Dyrekcji Zakładów Przemysłowych.
- Zespół klasztorny Kapucynów w Stalowej Woli-Rozwadowie.
- Budynek tzw. „zamku Lubomirskich” w Stalowej Woli-Rozwadowie, obecnie siedziba Muzeum Regionalnego.

GMINA STUBNO

Atrakcje kulturowe:

- Zespół dworski z końca XIX w. w Stubnie.
- Kościół rzymsko-katolicki p. w. św. Andrzeja Apostoła w Kalnikowie.
- Murowana cerkiew prawosławna p.w. Zaśnięcia NMP w Kalnikowie.
- Drewniana cerkiew greckokatolicka p. w. Narodzenia Bogarodzicy (od 1971 r. kościół rzymskokatolicki) w miejscowości Stubienko.
- Grodzisko wczesnośredniowieczne w Hruszowicach.

Atrakcje przyrodnicze:

- Rezerwat przyrody „Starzawa”.

GMINA TRYŃCZA

Atrakcje kulturowe:

- Kościół parafialny (1909 r.) w Tryńczy.
- Spichlerz dworski (XVIII w.) w Tryńczy.

MIASTO I GMINA ULANÓW

Atrakcje kulturowe:

- Kościół Parafialny w Ulanowie p. w. św. Jana Chrzciciela w Ulanowie.
- Kościół p. w. Św. Trójcy w Ulanowie.
- Cmentarz żydowski w Ulanowie.
- Kościół Parafialnym p. w. św. Wojciecha w Bielinach.
- Zespół klasztorny (kościół i dom zakonny) Sióstr Dominikanek w Bielinach.
- Kościół p. w. św. Onufrego w Dąbrówce.
- Kościół p. w. św. Marii Magdaleny w Kurzynie Średniej.

MIASTO I GMINA USTRZYKI DOLNE

Atrakcje kulturowe:

- Neogotycki kościół rzymskokatolicki z lat 1909-1911 p. w. Matki Boskiej Królowej Polski wraz z ikoną Matki Boskiej z Dzieciątkiem z II poł. XVII w.
- Murowana cerkiew greckokatolicka z 1874 r.
- Murowana dawna cerkiew na Strwiążku z 1831 r.
- Budynek byłej synagogi z ok. 1870 r. oraz stary cmentarz żydowski (założony w XVIII w.).
- Kościół parafialny pw. Wniebowzięcia NMP (sanktuarium Matki Boskiej Bieszczadzkiej) z 1743 r. oraz cmentarz rzymskokatolicki z końca XIX wieku.
- Stacja kolejowa z 1872 r.
- Bieszczadzkie Muzeum Przyrodnicze.
- Muzeum Młynarstwa i Wsi.
- Synagoga w Ustrzykach Dolnych.
- Cerkiew w Hoszowczyku.
- Cerkiew w Hoszowie.

- Cerkiew w Krościenku.
- Cerkiew w Brzegach Górnych.
- Cerkiew w Równi.
- Cerkiew w Leszczowatem.
- Cerkiew w Jałowe.
- Cerkiew w Liskowatem.
- Cerkiew w Moczarach.
- Cerkiew w Ustianowej Górnej.
- Cerkiew w Bandrowie.

GMINA WIĄZOWNICA

Atrakcje kulturowe:

- Prawosławna cerkiew parafialna pod wezwaniem Świętych Kosmy i Damiana w Zapalowie.
- Cerkiew św. Michała Archanioła w Ryszkowej Woli.

MIASTO I GMINA ZAGÓRZ

Atrakcje kulturowe:

- Ruiny XVIII w. klasztoru-warowni oo. Karmelitów Bosych.
- Kościół parafialny Wniebowzięcia Matki Bożej, zbudowany w połowie XVIII w.
- Cerkiew Soboru Najświętszej Maryi Panny w Olchowej.
- Cerkiew św. Dymitra w Łukowem.
- Cerkiew św. Mikołaja w Czaszynie.

GMINA ZALESZANY

Atrakcje przyrodnicze:

- Starorzecze Sanu.

Atrakcje kulturowe:

- Kościół parafialny p. w. Świętego Mikołaja bpa i Przemienienia Pańskiego w Zaleszanach.
- Kościół parafialny p. w. Św. Leonarda w Turbi.
- Zespół dworski Horodyńskich w Zbydniowie.
- Dwór w Kotowej Woli.
- Zespół dworski w Zaleszanach.
- Szaniec szwedzki w Motyczu Szlacheckim.
- Lotnisko w Turbi.

GMINA ŻURAWICA

Atrakcje kulturowe:

- Zespół Folwarczny, rządówka w m. Żurawica.
- Budynek Dowództwa Koszar w m. Żurawica.
- Kościół Parafia p. w. Niepokalanego Poczęcia NMP w Żurawicy.

- Fort XII WERNER w Żurawicy.
- Zespół Dworski: Dwór i Park w m. Wyszatyce.
- Kościół parafia p.w. Św. Mikołaja w Wyszatycach.
- Zespół Pałacowo-Dworski w Maćkowicach.
- Fort Orzechowce Droga Pruchnicka.
- Kościół Parafialny pod wezwaniem Św. Trójcy w Kosienicach.
- Fort Pancerny „San Rideau” w m. Bolestraszyce.
- Zespół Dworski: Dwór Bolestraszyce.
- Zespół Dworski: Park Bolestraszyce.
- Fort artyleryjski XIII b – Bolestraszyce.
- Budynki Koszarowe w m. Żurawica.
- Arboretum w Bolestraszycach.
- Farma Wiatrowa Orzechowce-Hnatkowie.

Błękitny San

PODKARPACKIE
przestrzeń otwarta

ISBN: 978-83-930742-2-8